

Το Σύνταγμα του Κράτους

«Ἔστιν δε πολιτεία πόλεως τάξις των τε άλλων αρχών και μάλιστα της κυρίας πάντων. Κύριον μεν γαρ πανταχού το πολίτευμα της πόλεως, πολίτευμα δε εστίν πολιτεία. Λέγω δ' οίον εν μεν ταις δημοκραταικίαις κύριος ο δήμος...»
(Αριστοτέλης, Πολιτικά, ΙΙΙ, 1278β, 10).

I. ΕΝΝΟΙΑ – ΔΙΑΚΡΙΣΕΙΣ

A. ΠΡΟΚΑΤΑΡΚΤΙΚΕΣ ΔΙΑΚΡΙΣΕΙΣ ΤΗΣ ΕΝΝΟΙΑΣ «ΣΥΝΤΑΓΜΑ»

60

Η ΠΟΛΥΣΗΜΙΑ ΤΟΥ ΟΡΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑ — Το Σύνταγμα είναι μια έννοια που χρησιμοποιείται στη νομική και πολιτική επιστήμη με πολλές σημασίες.

Ο Μάνεσης ορίζει, αρχικά, ως Σύνταγμα «το κείμενο που αποτελεί το θεμελιώδη νόμο της κρατικά οργανωμένης συμβίωσης¹». Ο Τσάτσος ως Σύνταγμα εννοεί «έναν κώδικα βασικών κανόνων που ανάγονται στη δομή και στη λειτουργία της Πολιτείας²».

Πίσω από κάθε ορισμό του Συντάγματος κρύβεται και μια διαφορετική γνωσιο-θεωρητική προσέγγισή του. Δεν υπάρχουν μόνο διάφορες έννοιες του Συντάγματος αλλά και διαφορετικές προσλήψεις του.

Η πολλαπλότητα των εννοιών δεν ανιχνεύεται μόνο στη σύγχρονη χρήση της έννοιας, είναι ευκρινής και στη διαχρονική εξέλιξή της. Η ιδέα του Συντάγματος δεν ήταν, βέβαια, άγνωστη στις αρχαίες κοινωνίες ούτε φυσικά στην ελληνική. Η σημασία της ήταν όμως τότε ριζικά διαφορετική από τη σημερινή. Υπάρχει μια ρήξη μεταξύ της «σύγχρονης» έννοιας του Συντάγματος, που συνδέεται εις καταγωγή με τη γαλλική και την αμερικανική επανάσταση, και της «αρχαίας», ιδίως την ελληνικής, η οποία αγνοούσε την έννοια του γραπτού-τυπικού Συντάγματος.

Ο όρος Σύνταγμα καθιερώθηκε στην ελληνική γλώσσα από τον Αδαμάντιο Κοραή, ο οποίος απέδωσε με αυτόν τον όρο την λατινογενή λέξη Constitution, η οποία προέρχεται από την έκφραση Rem publicam constituere, που χρησιμοποιούσαν οι Ρωμαίοι για να δείξουν τη σύνταξη ή συνταγματική οργάνωση των δημόσιων πραγμάτων. Στην αρχαία Ελλάδα τον όρο τον συναντάμε σε λόγους του Ισοκράτη (*Αρειοπαγητικός*, ι' 28, *Παναθηναϊκός*, ξα' 151), ο οποίος αναφέρεται στο σύνταγμα της πολιτείας³.

61 ΤΟ ΣΥΝΤΑΓΜΑ ΩΣ ΠΡΑΞΗ ΣΥΝΤΑΞΣΟΥΣΑ ΜΙΑ ΠΟΛΙΤΕΙΑ ΚΑΙ ΩΣ ΠΟΛΙΤΕΙΑ ΣΥΝΤΕΤΑΓΜΕΝΗ Ή ΠΟΛΙΤΕΥΜΑ — Για να κατανοηθεί, πάντως, η εννοιολογική ρήξη μεταξύ της αρχαίας και της σύγχρονης σημασίας του όρου, χρειάζεται να εντοπιστούν και να διακριθούν δύο ακόμη ορολογικούς χαρακτήρα σημασίες, που συνδέονται με τις προηγούμενες:

- α) το «Σύνταγμα» με την ενεργητική σημασία του όρου, και
- β) το «Σύνταγμα» με την παθητική σημασία.

Η πρώτη δηλώνει *ενέργεια* που αποσκοπεί στη σύνταξη ή δημιουργία κάποιας κατάστασης (constitutio, με την έννοια ordo ordinans, εξ ου και η φράση του ρωμαϊκού δικαίου

rem publicam constituere). Η δεύτερη δηλώνει *κατάσταση* συντεταγμένη ήδη (constituo = ordo ordinatus)⁴ και εκφράζει κυρίως τον τρόπο ύπαρξης ενός συνταγματικού καθεστώτος⁵ ή ενός πολιτεύματος που έχει ήδη εγκαθιδρυθεί.

Αν σταθεί κανείς και εξετάσει τη διαδικασία θέσπισης ενός Συντάγματος, θα διακρίνει δύο, βασικά, λογικές στιγμές:

α) Τη συστατική στιγμή του, αφού με το Σύνταγμα ιδρύεται μια Πολιτεία (ή ένα κράτος), θεμελιώνεται μια έννομη τάξη και με αυτήν την έννοια κάθε κράτος και κάθε κρατική έννομη τάξη προϋποθέτει λογικά έναν θεμελιώδη κανόνα, στον οποίο στηρίζεται και με βάση τον οποίο συντάσσεται και λειτουργεί. Το Σύνταγμα λειτουργεί, στην περίπτωση αυτή, ως ordo ordinans, ως «τάξη συντάσσουσα», που έχει δηλαδή τη δύναμη ή την ιδιότητα να δημιουργεί το ίδιο μια πολιτειακή τάξη, να τη διαμορφώνει και να την κάνει να λειτουργεί και να πραγματώνεται.

β) Λογικά επόμενη στιγμή του Συντάγματος είναι η οργανωτική του. Με τον θεμελιώδη νόμο του κράτους οργανώνεται και διαμορφώνεται η υπέρτατη μέσα στο κράτος εξουσία, η κυρίαρχη εξουσία.

62 Η ΔΙΑΚΡΙΣΗ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΕΙΑΚΗΣ ΑΠΟ ΤΗ ΝΟΜΙΚΗ ΠΡΟΣΛΗΨΗ — Από μια διαφορετική, τώρα, οπτική γωνία, οι θεμελιακοί όροι οργάνωσης και λειτουργίας ενός κράτους μπορούν να γίνουν αντιληπτοί:

είτε ως *όροι περιγραφής μιας πολιτειακής κατάστασης*, οπότε το σύνταγμα εκλαμβάνεται κυρίως ως έννοια περιγραφική,

είτε ως *όροι κανονιστικής και ιδεατής αναπαράστασής της*, οπότε το σύνταγμα προσλαμβάνει σημασία κανονιστική.

Οι πρώτοι σκιαγραφούν μια πρόσληψη του Συντάγματος που μπορούμε να ονομάσουμε «*θεσμική ή πολιτειακή*»· οι δεύτεροι οδηγούν σε μια προσέγγιση που συμβατικά αποκαλούμε «*δεοντική ή κανονιστική*».

Την πολιτειακή έννοια του Συντάγματος τη συναντάμε στην αρχαιοελληνική κυρίως πολιτική πραγματικότητα και σκέψη. Τη νομική ή κανονιστική, που είναι προϊόν του σύγχρονου συνταγματισμού, δημιουργήμα κυρίως των αστικών επαναστάσεων του 18ου αιώνα και προϋποθέτει την ύπαρξη γραπτού συντάγματος, τη συναντάμε κυρίως στη σύγχρονη εποχή.

B. Η ΠΟΛΙΤΕΙΑΚΗ ΠΡΟΣΛΗΨΗ ΤΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΟΣ

a. Το Σύνταγμα ως πράξη συντάσσουσα ένα κράτος

63 ΤΟ ΣΥΝΤΑΓΜΑ ΠΡΑΞΗ ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗΣ ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ — Η περιγραφική προσέγγιση του όρου Σύνταγμα παρουσιάζει το πλεονέκτημα ότι αποκαλύπτει την πρωταρχική *λειτουργία* του γραπτού αυτού κειμένου, που είναι *συστατική και οργανωτική* μαζί. Με το Σύνταγμα *συγκροτείται ή συντάσσεται ένα κράτος*, το οποίο αποκτά νομική μορφή και συγκεκριμένη οργανωτική υπόσταση. Το κράτος δεν υπάρχει και δε λειτουργεί παρά μόνον διά του Συντάγματος και χάρη σε αυτό. Είναι από μία άποψη δημιουργήμα νομικό. Για ορισμένους συγγραφείς, μάλιστα, το κράτος δεν υπάρχει απλώς διά του Συντάγματος, ούτε αποτελεί απλό δημιούργημά του, είναι το ίδιο το Σύνταγμα, σε σημείο που «*όταν το Σύνταγμα, η καταστατική αυτή πράξη ενότητας και τάξης, καταλυθεί*»⁷, καταργείται και το κράτος.

Η καταστατική του αποστολή συνίσταται στο να προσδίδει στο κράτος και στην κυριαρχία του *ταυτότητα και ενότητα*.

64 ΤΟ ΣΥΝΤΑΓΜΑ ΠΡΑΞΗ ΙΔΡΥΤΙΚΗ ΕΝΟΣ ΚΡΑΤΟΥΣ-ΕΘΝΟΥΣ — Η συστατική λειτουργία του είναι έκδηλη στα ελληνικά Συντάγματα της επαναστατικής περιόδου, τα οποία λειτούργησαν πρώτα ως διακηρύξεις εθνικής υπόστασης και ανεξαρτησίας, και έπειτα ως μέσα ορθολογικής οργάνωσης της κρατικής εξουσίας και εγκαθίδρυσης ενός δημοκρατικού και φιλελεύθερου πολιτεύματος.

Έτσι, στο Προοίμιο του Συντάγματος της Επιδαύρου της 1ης Ιανουαρίου 1822 διακηρύχθηκε ότι «Το ελληνικόν έθνος, το υπό τη φρικώδη οθωμανικήν δυναστείαν, μη δυνάμενον να φέρη τον βαρύτετον και απαραδειγμάτιστον ζυγόν της τυραννίας ... κηρύττει σήμερον ... εις Εθνικήν συνέλευσιν ενώπιον Θεού και Ανθρώπων την πολιτικήν αυτού ύπαρξιν και ανεξαρτησίαν».

Σήμερα πλέον η συγκρότηση ενός εθνικού κράτους, και κάθε κράτους, συνδέεται με τη διαδικασία θέσπισης Συντάγματος, το οποίο λειτουργεί ως ληξιαρχική πράξη γέννησης του νέου κράτους, ως πιστοποίηση της συγκρότησής του σε εθνικά ανεξάρτητο κράτος. Το Σύνταγμα επιτρέπει σε ένα νεοϊδρυόμενο έθνος-κράτος να δηλώσει απέναντι στους πολίτες του και απέναντι σε όλον τον κόσμο ότι υπάρχει.

Ανάλογη λειτουργία άσκησε και η διακήρυξη της αμερικανικής ανεξαρτησίας το 1776, που ολοκληρώθηκε λίγο αργότερα με το Σύνταγμα του 1787. Στα δύο αυτά κείμενα, που θεωρούνται ιστορικά πρότυπα γραπτών συνταγματικών κειμένων, διακηρύχθηκε πανηγυρικά η θέληση των άλλοτε βρετανικών αποικιών να συγκροτήσουν ελεύθερο και ανεξάρτητο κράτος, το οποίο να σέβεται τις ελευθερίες του ατόμου και να κατοχυρώνει την ομοσπονδιακή οργάνωση της κρατικής εξουσίας. Θεμέλιο της συγκρότησής της είναι δηλαδή το Σύνταγμα ως υπέρτατος νόμος του κράτους, που δεσμεύει τους κυβερνώντες, διότι εκφράζει την κυρίαρχη θέληση του αμερικανικού έθνους, το οποίο είναι και ο δημιουργός του. Το κύρος, η δεσμευτική δύναμη και γενικά ο ιεροποιημένος χαρακτήρας του αμερικανικού συντάγματος οφείλονται και στο γεγονός ότι υπήρξε η ιδρυτική πράξη του αμερικανικού εθνικού κράτους.

Συστατική είναι η λειτουργία του Συντάγματος τόσο όταν δημιουργείται ή θεμελιώνεται ένα νέο κράτος όσο και όταν εγκαθίσταται ένα νέο πολιτικό καθεστώς μετά από επανάσταση ή πραξικόπημα και έρχεται έτσι σε ρήξη με το προηγούμενο. Τότε συντάσσεται ή «γράφεται» από το μηδέν ένα καινούργιο Σύνταγμα. Η σύνταξη ενός νέου Συντάγματος δηλώνει απερίφραστα: πρώτον την πολιτική αντίθεση του νέου καθεστώτος προς το προγενέστερο, και δεύτερον την επιδίωξη των κρατούντων να επιβάλουν και αναγνωρίσουν την εξουσία τους⁸.

β. Το Σύνταγμα ως τάξη συντεταγμένη και έννοια ταυτόσημη του πολιτεύματος

65 ΤΟ ΣΥΝΤΑΓΜΑ ΜΕΣΟ ΟΡΓΑΝΩΣΗΣ ΤΗΣ ΥΠΕΡΤΑΤΗΣ ΕΞΟΥΣΙΑΣ — Η λογικά πρώτη λειτουργία του Συντάγματος είναι, όπως μόλις είδαμε, η συστατική, η οποία συνέχεται με την παρεπόμενη λειτουργία του ως *οργανωτικού ιστού ή σκελετού* του κράτους, και κάθε κράτους, και ως *καταστατικού θεμελίου* της κυρίαρχης εξουσίας του.

Κατά την παραστατική έκφραση του Κασιμάτη⁹ το Σύνταγμα αποτελεί τον *φέροντα οργανισμό του κράτους*. Αυτή είναι, άλλωστε, και η πρωταρχική σημασία του όρου Σύνταγμα, που σημαίνει πρώτα *οργάνωση* και, από πολιτική άποψη, *οργάνωση ενός συγκεκριμένου κράτους, και ειδικότερα της κυριαρχίας του, από την οποία προκύπτει το πολίτευμα της χώρας*.

66 ΣΥΝΤΑΓΜΑ, ΚΥΡΙΩΣ ΕΙΠΕΙΝ, ΣΗΜΑΙΝΕΙ ΠΟΛΙΤΕΥΜΑ — Καθορίζοντας πρωτογενώς σε ποιον ανήκει η κυριαρχία, ποιο είναι δηλαδή το «κύριον» της Πολιτείας, πώς κατανέμεται στα διάφορα όργανα και πώς ασκείται απ' αυτά, καθώς και ποιες είναι οι σχέσεις κυβερνώντων - κυβερνωμένων, το Σύνταγμα, με την πολιτειακή του όρου έννοια, συμπίπτει, όπως τονίσαμε, με εκείνη του Πολιτεύματος. Έτσι, για να δανειστούμε τον κλασικό ορισμό του Μάνεση, οι κανόνες του (ουσιαστικού) Συντάγματος «ρυθμίζοντας αφενός τη μορφή του κράτους», δηλαδή τον συστηματικό τρόπο με τον οποίο «οργανώνεται» η κρατική εξουσία, και αφετέρου τον συστηματικό τρόπο με τον οποίο αυτή «ασκείται», δηλαδή τη «μορφή διακυβέρνησης», *καθορίζουν το πολίτευμα της χώρας*.

Την ταύτιση της έννοιας του Συντάγματος με εκείνη του πολιτεύματος και μάλιστα του δημοκρατικού διατρέψεως η ελληνική συνταγματική επιστήμη, όπως έδειξε ο Δρόσος¹⁰, από τα πρώτα βήματά της, από το πρώτο ήμισυ ήδη του 19ου αιώνα, υποστηρίζοντας αρχικά ότι «Σύνταγμα δεν είναι μια μορφή νόμου στην οποία μπορεί να θεμελιωθεί οποιοδήποτε πολίτευμα», αλλά ο θεμελιώδης καταστατικός νόμος που «συναρμολογεί την πολιτεία» και εξασφαλίζει σχέση ισορροπίας μεταξύ των εξουσιών και διακυβέρνηση «συγκερασμένη» και «περιορισμένη». Άλλωστε «*πολιτεία θέλει έλη τάξις, ήγουν νόμος κατά τον οποίον διανέμονται, περιορίζονται και ρυθμίζονται αι εξουσίαι*». Εκεί όπου δεν υπάρχει «*τάξις ... περιορίζουσα την εξουσία, δεν άρχουσιν οι νόμοι, εκεί δεν είναι πολιτεία*»¹¹. Έτσι, η απόλυτη μοναρχία δεν είναι καν πολιτεία και η δεσποτεία δεν είναι καν πολίτευμα.

Τελικά, Σύνταγμα «κυρίως ειπείν, σημαίνει πολίτευμα»¹² και πάντως τάξη πολιτειακή, όπως υπογραμμίζει ο Δ. Τσάτσος¹³.

Τον πλέον περιεκτικό ορισμό του συνταγματικού πολιτεύματος ανευρίσκει κανείς στο έργο του Ν.Ι. Σαριπόλου, ο οποίος ως «πολιτική οργάνωση» ή «πολίτευμα» εννοούσε¹⁴:

«τους θεμελιώδεις όρους εφ' οίς συγκεκριόηται το έθνος, καθ' ους αι τούτου αρχαί συνετάχθησαν και δι' ων δυνηθήσεται του τελικού αυτού σκοπού τυχείν».

Το Σύνταγμα ως κανόνας που ορίζει τον τρόπο συγκρότησης και άσκησης της υπέρτατης εξουσίας ταυτίζεται, τελικά, με το πολίτευμα, *γίνεται το ίδιο πολίτευμα και προσεγγίζεται ερμηνευτικά ως συγκεκριμένη μορφή εξουσίας με κανονιστική υφή*.

Γ. ΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΟ ΝΟΗΜΑ ΤΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΣΜΟΥ

β. Η ιστορική εξέλιξη γενικά του συνταγματισμού

70 Η ΓΕΝΕΣΗ ΤΗΣ ΙΔΕΑΣ ΤΟΥ ΓΡΑΠΤΟΥ ΚΑΙ ΤΥΠΙΚΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΟΣ — Η ιδέα του γραπτού Συντάγματος αποτελεί σε οικουμενικό επίπεδο το επιστέγασμα μιας σιληρής και μακροαίωνης επαναστατικής πάλης, που διεξάχθηκε με την καθοδήγηση της ανερχόμενης πολιτικά και κοινωνικά αστικής τάξης και με την έμπνευση των θεωρητικών του φυσικού δικαίου. Απέβλεπε στην κατάργηση της φεουδαρχικής μορφής εξουσίας, που ταύτιζε ιδιοκτησία και πολιτική εξουσία, και στην κατάλυση της απολυταρχικής εξουσίας

του μονάρχη. Ο αγώνας για ένα γραπτό Σύνταγμα συμβολίζει και επικυρώνει μια μακρά αγωνιστική πορεία ενός κινήματος που διεκδικεί και επιτυγχάνει την «πολιτικοποίηση» της κρατικής εξουσίας, με τη θεσμική αποδέσμευσή της από τις ιδιοκτησιακές σχέσεις και τη νομική οργάνωσή της σε «ιστορικό τύπο» εξουσίας, μορφολογικά αυτόνομο και θεσμικά ανεξάρτητο από την εκκλησιαστική, την οικονομική και τη στρατιωτική εξουσία.

Με το Σύνταγμα, την έλλογη και τυποποιημένη αυτή μορφή εξουσίας, η κρατική εξουσία οργανώνεται ορθολογικά και επιβάλλεται ως εξουσία απρόσωπη και θεσμοποιημένη σε άρχοντες και αρχόμενους. Αποδεσμεύεται από τις άλογες και μυστικιστικές δυνάμεις του μεσαίωνα και επιβάλλεται ως κατασκευάσμα συμβατικό, ως προϊόν του Λόγου και δημιουργία της βούλησης ενός πλασματικού Υποκειμένου, του Έθνους. Οι αντιλήψεις για τη θεία προέλευση της εξουσίας και τη θρησκευτική νομιμοποίησή της καταρρέουν, και τη θέση τους παίρνουν θεωρίες φυσικοδικαιϊκές. Οι θεωρίες αυτές ανάγουν τη θέληση και τη λογική των ανθρώπων σε πηγή νομιμοποίησης της εξουσίας. Το κράτος του Θεού μετασχηματίζεται σε κράτος του Λόγου και το κράτος της απόλυτης και ανεξέλεγκτης θέλησης του ενός σε κράτος του Δικαίου¹⁵.

71 ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΟ ΚΡΑΤΟΣ — Το Σύνταγμα αποτελεί, λοιπόν, κατάκτηση ιστορική ενός γιγάντιου πολιτικού κινήματος, που αποκλήθηκε «συνταγματισμός» και συγκλόνισε την Ευρώπη και τη Βόρεια Αμερική¹⁶ τον 17ο και 18ο αιώνα.

Ο συνταγματισμός πρωτοεμφανίστηκε την εποχή του Διαφωτισμού διεκδικώντας αρχικά τον περιορισμό της απόλυτης και αυθαίρετης εξουσίας του μονάρχη και αξιώνοντας αργότερα την οριοθέτηση και κανονιστική δέσμευση κάθε κρατικής εξουσίας, και την εγκατάσταση διακυβέρνησης συνταγματικής, δηλαδή *εξουσίας περιορισμένης ή οριοθετημένης*¹⁷. Καθιερώθηκε και αναγνωρίστηκε σταδιακά σε παγκόσμιο επίπεδο ως ένα σύστημα αρχών, πρακτικών και θεσμικών διαρρυθμίσεων που χρησιμοποιούνται για τον περιορισμό και τον έλεγχο της κρατικής εξουσίας.

Η συνταγματική ιδέα ταυτίστηκε έτσι ιστορικά με την αξίωση θέσπισης γραπτού κειμένου, στο οποίο να περιέχονται οι θεμελιώδεις αρχές οργάνωσης της κρατικής εξουσίας, με σκοπό τον περιορισμό και την ορθολογική άσκησή της. Συνδέθηκε με τις θεωρίες του κοινωνικού συμβολαίου και γενικότερα με τις φιλελεύθερες αντιλήψεις της εποχής, οι οποίες προσέβλεπαν στην εγκαθίδρυση μιας εξουσίας *πολιτικής*, χωρισμένης τυπικά από την εκκλησιαστική και την οικονομική, *κοσμικής*, βασισμένης στη θέληση των ανθρώπων και όχι του Θεού, *οργανωμένης ορθολογικά*, μέσα από πάγιους και τυπικούς κανόνες δικαίου, και κυρίως μιας εξουσίας *οριοθετημένης*, καθότι κατατμημένης σε διάφορα κέντρα εξουσίας και όργανα κρατικά, τα οποία αλληλοελέγχονται και εξισορροπούνται μεταξύ τους¹⁸, και περιορισμένης από τις εγγυήσεις των δικαιωμάτων ελευθερίας.

Η ιστορική σημασία του συνταγματισμού έχει εντοπιστεί πάντως στο γεγονός ότι με τη θέσπιση γραπτού συντάγματος, την καθιέρωση της αρχής της διάκρισης των εξουσιών και την κατοχύρωση των ατομικών δικαιωμάτων εγκαθιδρύονται «περιορισμοί», τίθενται «όρια», ορθώνονται «φραγμοί» στην άσκηση της κρατικής εξουσίας, έτσι ώστε να αποτρέπονται ή να περιστελλονται οι κίνδυνοι κρατικών αυθαιρεσιών¹⁹. Εκείνο που κληροδότησε, άρα, στη συνταγματική θεωρία ο φιλελευθερισμός και απόμεινε, τελικά, ως το πιο πολύτιμο στόλισμα και γνώρισμά του σε όλη την πορεία είναι τούτο: η *εγκατάσταση φραγμών* και αντισταθμισμάτων, η *χάραξη ορίων* στην κρατική εξουσία²⁰. Γι' αυτό και η συνταγματική

εξουσία είναι εξ ορισμού μια «περιορισμένη» (limited government), μια «θεσμικά αντισταθμισμένη» ή «δεσμευμένη κανονιστικά εξουσία²¹». Μπορεί η φιλελεύθερης προέλευσης αυτή θεώρηση του Συντάγματος να μην αποδίδει το άπαν της συνταγματικής ιδέας, καταγράφει όμως «χωρίς αμφιβολία το πιο σταθερό και το πιο παλιό της γνώρισμα».

Παράλληλα, βέβαια, με την εγκατάσταση μιας αρνητικής σχέσης της κρατικής εξουσίας απέναντι στην οικονομία και την κοινωνία καθώς και απέναντι στην ελευθερία των ατόμων, το φιλελεύθερο κράτος εγκαθιδρύει και μια ειδική σχέση με το Δίκαιο και τους νομικούς κανόνες: δέχεται, για χάρη των ατομικών ελευθεριών, να υποταχθεί η οργάνωση και η άσκηση της εξουσίας του σε απρόσωπους και πάγιους κανόνες, που περιορίζουν και οριοθετούν τη δικαιοδοσία του. Οργανώθηκε δηλαδή το ίδιο με τέτοιο τρόπο, ώστε ο τύπος της εξουσίας που ενσαρκώνει να είναι το ακριβώς αντίθετο της δεσποτικής ή αυθαιρέτης εξουσίας.

74 Η ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΑΠΟΤΥΠΩΣΗ ΤΗΣ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΗΣ ΙΔΕΑΣ²² — Η ιστορία της Αγγλίας είχε μια ιδιαίτερη βαρύτητα στην ανάπτυξη όχι μόνον του κοινοβουλευτισμού αλλά και της συνταγματικής ιδέας, διότι εκεί εμφανίστηκαν, ουσιαστικά, τα πρώτα συνταγματικά κείμενα με τα οποία αναγνωρίστηκαν ατομικά δικαιώματα (Magna Charta, 1215 · Petition of Rights, 1689) και εκεί θεσπίστηκαν τα προσωρινά κείμενα της πουριτανής επανάστασης (Agreement of People, 1649 και Instrument of Government, 1653). Αν και δεν είχαν το μεγαλείο ούτε την ολοκληρωμένη διατύπωση της Διακήρυξης της Ανεξαρτησίας των Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής του 1776 ή της περίφημης γαλλικής Διακήρυξης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και του Πολίτη του 1789, συνέβαλαν ωστόσο πρωταρχικά στην καθιέρωση της σύγχρονης έννοιας του Συντάγματος, η οποία βρήκε όμως την πρώτη ολοκληρωμένη μορφή της στο γραπτό και τυπικό Σύνταγμα των Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής.

Η υιοθέτηση του αμερικανικού Συντάγματος του 1787 από τη Ομοσπονδιακή Συνέλευση των Πολιτειών και η έγκρισή του από τις 13 πρώτες Πολιτείες αποτελεί γεγονός χωρίς ιστορικό προηγούμενο, δεδομένου ότι ήταν η πρώτη φορά που μία χώρα προικιζόταν με γραπτό και τυπικό κείμενο, στο οποίο διατυπώνονταν οι θεμελιώδεις αρχές διακυβέρνησής της χώρας και το οποίο έπαιρνε τη μορφή ενός θεμελιώδους νόμου του κράτους. Η ιδέα της διακυβέρνησης της χώρας από μια πολιτική εξουσία που θα υπόκειται σε έναν υπέρτατο Νόμο και θα διέπεται από το Δίκαιο βρίσκεται στην καρδιά του αμερικανικού συνταγματισμού και αποτελεί πρότυπο συνταγματικής εξουσίας.

δ. Οι συντεταγμένες του δημοκρατικού συνταγματισμού

75 ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΚΟ ΠΟΛΙΤΕΥΜΑ — Όσο όμως και αν είναι ιστορικά καταξιωμένη και διόλου πολιτικά αμελητέα η συνταγματική καθιέρωση *ορίων και εννόμων αντιστάσεων* κατά της κρατικής εξουσίας, άλλο τόσο είναι σίγουρο ότι οι συνταγματικές αυτές εγγυήσεις δεν αρκούν για να δικαιώσουν την πολιτική σημασία του ευρωπαϊκού και αμερικανικού συνταγματισμού, και για να εξασφαλίσουν σε όλους ισότητα δικαιωμάτων και ελευθεριών.

Η πολιτική ανεπάρκεια της φιλελεύθερης όψης του έγινε αντιληπτή με την αποκάλυψη των κοινωνικών αδικιών και των πολιτικών ανισοτήτων που σιωπηρά έτρεφε και δικαιολογούσε. Γι' αυτό και προκάλεσε αιματηρές λαϊκές κινητοποιήσεις και αντίστοιχες διεκδική-

σεις για πολιτική συμμετοχή των μαζών στην εξουσία. Αυτό πρακτικά εξασφαλίστηκε με την πανηγυρική συνταγματική καθιέρωση της καθολικής αντιπροσώπευσης του λαού στην εξουσία και με τη διοργάνωση περιοδικών εκλογών, στις οποίες νομιμοποιούνται να μετέχουν όλοι οι πολίτες ως φορείς ίσου ποσοστού πολιτικής κυριαρχίας. Η επικράτηση, έτσι, της αρχής της πολιτικής αντιπροσώπευσης, με την αναγνώριση της καθολικής ψηφοφορίας, που αντικατέστησε την τιμηματική ψήφο των αστών, προσέδωσε νέο νόημα στον συνταγματισμό και τον προίισε με διαρκή ακμή και δυναμισμό. Η επέκταση του δικαιώματος ψήφου από την ολιγαρχία των ιδιοκτητών στο σύνολο του ενεργού ανδρικού πληθυσμού συνδυάστηκε εξάλλου, το δεύτερο ήμισυ του 19ου αιώνα, με την αναγνώριση συνδικαλιστικών ελευθεριών στους εργαζόμενους και με την ελεύθερη συγκρότηση και λειτουργία πολιτικών κομμάτων, γεγονότα που οργάνωσαν και νομιμοποίησαν την είσοδο των «μαζών» στη πολιτική σκηνή.

Κατάληξη όλων αυτών υπήρξε η πανηγυρική αναγνώριση της ανάγκης για ισότιμη συμμετοχή όλων στην προετοιμασία και στη λήψη των πολιτικών αποφάσεων. Η ανάγκη αυτή δικαιολογεί θεσμούς και διαδικασίες που επιβάλλουν περιορισμούς στη θέληση της εκάστοτε κοινοβουλευτικής πλειοψηφίας, ώστε να διασφαλίζεται η ισότιμη και ουσιαστική συμμετοχή των πολιτών στην πολιτική διαδικασία²³.

Στο πολιτικό επίπεδο η ρητή συνταγματική αναγνώριση της λαϊκής θέλησης ως οργανωτικού και νομιμοποιητικού βήθρου της πολιτικής εξουσίας αναμόρφωσε το ιστορικό πρότυπο της κρατικής εξουσίας. Η σύζευξη των αιτημάτων του φιλελεύθερου με τον δημοκρατικό συνταγματισμό²⁴ συνέθεσε, έτσι, ένα πρότυπο συνταγματικής εξουσίας, ικανής να εξασφαλίζει την πολιτική ενότητα του κράτους και της ανταγωνιστικής, αγοραίας κοινωνίας, χωρίς να διακυβεύεται η κοινωνική ηγεμονία των «αστών».

Η σύζευξη του συνταγματισμού με τη δημοκρατία κατέληξε σε ένα σκληρό και αδιαχώριστο μίγμα μορφής και περιεχομένου, και προσέδωσε στη Δημοκρατία τον χαρακτηρισμό «συνταγματική». Η ουσία του γραπτού Συντάγματος, δηλαδή το πραγματικό σύνταγμα, ταυτίστηκε με την ιδέα της δημοκρατίας²⁵.

στ. Από το συνταγματικό κράτος στη συνταγματική δημοκρατία

79 ΤΟ ΑΡΧΕΤΥΠΟ ΤΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ — Το αρχέτυπο του συνταγματικού κράτους, έτσι όπως διαπλάστηκε ιστορικά και τυποποιήθηκε από τη θεωρία²⁶, ως αφηρημένο πρότυπο οργάνωσης της πολιτικής εξουσίας, θα μπορούσε να συμπυκνωθεί σε τρία βασικά γνωρίσματα: α) στην *οριοθετημένη κανονιστικά και αντισταθμισμένη θεσμικά εξουσία*, β) που οργανώνεται και λειτουργεί σύμφωνα με *προκαθορισμένους, καταστατικούς και πάγιους κανόνες*, οι οποίοι αποτυπώνονται κατά βάση σε ένα πανηγυρικό κείμενο, το «Σύνταγμα», και γ) στη *δημοκρατική ή αντιπροσωπευτική εξουσία*, η οποία οργανώνεται με βάση την αρχή της λαϊκής κυριαρχίας και της ίσης πολιτικής αντιπροσώπευσης των πολιτών, η συναίνεση των οποίων αναγορεύεται σε αναντικατάστατο νομιμοποιητικό της βήθρο. Ο λαός, ως πολιτική ενότητα, αναγορεύεται σε θεματοφύλακα όλων των εξουσιών. Απαρτίζεται από πολίτες που αναγνωρίζονται αμοιβαία φορείς ίσων δικαιωμάτων ελευθερίας και πολιτικού αυτο-καθορισμού. Οι αντιπρόσωποι του λαού αναλαμβάνουν να διαχειριστούν στο όνομά του τα δημόσια πράγματα ή τις πολιτικές του υποθέσεις.

«Περιορισμένη εξουσία» και «λαϊκή κυριαρχία» αποτελούν τα δύο βήθρα του ιστορικού συνταγματισμού. Οι δύο αυτές συνιστώσες του συγχωνεύονται τελικά και συνυπάρχουν

σήμερα στην έννοια της «Συνταγματικής Δημοκρατίας», που αποτελεί σύνθεση συλλογικού πολιτικού αυτο-προσδιορισμού και εξουσίας οργανωμένης δικαιοκρατικά, υποταγμένης στο Δίκαιο και στο Σύνταγμα, και βασισμένης στην ισότητα των δικαιωμάτων.

Ο επιθετικός προσδιορισμός «συνταγματική» υπάρχει, πάντως, για να υπενθυμίζει ότι σε ένα *συνταγματικό πολίτευμα όλες οι εξουσίες υπόκεινται στο Σύνταγμα και συναντούν κατά την άσκησή τους περιορισμούς ή όρια*. Η έννοια του συνταγματισμού συνδέθηκε ιστορικά και εξακολουθεί να συνδέεται με μια βασική ιδέα: *η πολιτική εξουσία οφείλει να ασκείται σύμφωνα με καταστατικές κανονιστικές προβλέψεις και να υπόκειται σε δεσμεύσεις ή περιορισμούς*²⁷.

Ακόμη και η εξουσία του λαού δεν είναι απεριόριστη, υπόκειται σε περιορισμούς ή σε συνταγματικές δεσμεύσεις. Γι' αυτό, και όταν εκδηλώνεται ως θέληση της πλειοψηφίας, οφείλει να σέβεται το Σύνταγμα και τα συνταγματικά δικαιώματα, και να ενεργεί σύμφωνα με τους ορισμούς του και μέσα στα όρια που το ίδιο έχει θεσπίσει.

80 Η ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΚΗ ΠΟΛΙΤΕΙΑ ΩΣ ΑΠΑΥΤΑΣΜΑ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΣΜΟΥ — Ο ελληνικός συνταγματισμός και η ελληνική συνταγματική θεωρία αναπτύχθηκαν βιώνοντας, περιγράφοντας ή αντιγράφοντας το αρχέτυπο αυτό²⁸. Είναι, επομένως, μάταιο και επιστημολογικά αφελές να αναζητείται ή να κατασκευάζεται ένα ελληνικο-κεντρικό συνταγματικό πρότυπο²⁹.

Ο τρόπος ωστόσο πρόσληψης και εφαρμογής του προτύπου αυτού στην Ελλάδα παρουσιάζει κάποιες ιδιαιτερότητες, οι οποίες το κάνουν να ξεχωρίζει ως ιδιαίτερη μορφή ενός κοινού ευρωπαϊκού συνταγματικού προτύπου. Στην ελληνική συνταγματική ιστορία και θεωρία η συνταγματική ιδέα ταυτίζεται με τη συνταγματική πολιτεία και πραγματώνεται στο *συνταγματικό πολίτευμα*: «δ' ου θέλουσιν κανονισθή αι έννομοι αρχαί και διασφαλισθή τα δίκαια εκάστου μέλους»³⁰. Και το *περιεχόμενο του συνταγματικού πολιτεύματος εξαντλείται στη συνταγματική δημοκρατία*.

Η οργάνωση και ο περιορισμός της κυριαρχίας αποτελούν τη βάση της συνταγματικής ιδέας και εξηγούν τον λόγο ύπαρξης και την αξία του Συντάγματος. Η κυριαρχία δεν εδρεύει απλώς στο έθνος, ταυτίζεται μαζί του, αφού δεν μπορεί η ίδια να υπάρξει, παρά αν εγκατασταθεί «εις όλον το έθνος συλλήβδην, εις ουδένα δε πολίτην ή μέρος τι πολιτών ίδια»³¹.

Επομένως, το Σύνταγμα συνδέεται άμεσα με το «έθνος», με την αφηρημένη ή ιδεατή και οργανωμένη αυτή πολιτική ενότητα ίσων και ελεύθερων πολιτών. Ισχύει και εφαρμόζεται όχι επειδή είναι φορέας μιας αφηρημένης νομικής προσταγής, που είναι απλώς ορθή και δίκαιη, αλλά επειδή εκλαμβάνεται ως περιγραφή και διάταξη των εξουσιών που *εγκατέστησε ο Λαός εν πλήρει χρήσει της εαυτού κυριαρχίας*³², με άλλα λόγια επειδή *οργανώνει και εγγυάται το ίδιο τη διαρκή εκδήλωση της πολιτικής αυτονομίας και ενότητας του Λαού*.

Δ. Η ΝΟΜΙΚΟ-ΚΑΝΟΝΙΣΤΙΚΗ ΠΡΟΣΛΗΨΗ ΤΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΟΣ

α. Οι νομικές έννοιες του Συντάγματος

81 ΤΟ ΣΥΝΤΑΓΜΑ ΩΣ ΚΕΙΜΕΝΟ ΔΕΣΜΕΥΤΙΚΩΝ ΕΠΙΤΑΓΩΝ — Αναλύοντας την πολιτειακή ή περιγραφική έννοια του Συντάγματος είχαμε διαγνώσει ότι η οργανωτική διάσταση

και αποστολή του συνταγματικού κειμένου εμπεριείχε και μια κρυμμένη πτυχή, την κανονιστική. Οι συνταγματικές διατάξεις που οργάνωναν την κρατική εξουσία και καθόριζαν τις αρμοδιότητες των κρατικών οργάνων είχαν στο υπογάστριό τους υφή κανονιστική, η οποία αναλυόταν σε υποχρεωτικούς κανόνες δικαίου, που δέσμευαν τα όργανα στα οποία απευθύνονταν προσδιορίζοντας επιτακτικά τις αρμοδιότητές τους.

Το Σύνταγμα, ως κείμενο, δεν αποτελεί, άρα, απλώς μια πράξη συστατική και οργανωτική του κράτους αλλά και μια πράξη κανονιστική, που περιέχει κανόνες υποχρεωτικούς, οι οποίοι απεικονίζουν ιδεατά και σχεδιάζουν επιτακτικά την οργάνωση μιας πολιτείας³³.

Οι συνταγματικοί κανόνες δεσμεύουν τα κρατικά όργανα και στηρίζουν ή συνέχουν το σύνολο της έννομης τάξης.

Η σημασία και αξία ενός συνταγματικού κειμένου βρίσκεται σήμερα τελικά στην κανονιστική πνοή και τη δεσμευτική δύναμη που εκλύει. Αυτό που του προσδίδει κύρος και του χαρίζει αυθεντία και αποτελεσματικότητα είναι η νομική του ιδιότητα. Η τελευταία κάνει άρχοντες και αρχόμενους να το παίρνουν στα σοβαρά, ως *σύνολο προσταγών και επιταγών* και όχι ως κείμενο απλών εξαγγελιών, γλωσσικών σημείων, πολιτικών περιγραφών ή δυννητικών εναλλακτικών λειτουργιών.

Το Σύνταγμα είναι άρα πριν από όλα και πάνω από όλα ένα επιτακτικό, κανονιστικό σχέδιο της κρατικής εξουσίας και των λειτουργιών της, ο θεμελιώδης νόμος της. Είναι ένας νόμος πρωταρχικός, ιδιότυπος, πανηγυρικός, που διαφέρει ριζικά και ως προς τη μορφή και την ισχύ, και ως προς το περιεχόμενο από τους κοινούς νόμους, ένας νόμος κατ' εξοχήν πολιτικός, αλλά νόμος και αυτός δεσμευτικός και επιτακτικός, όπως κάθε νόμος³⁴.

Η πρόσληψη του Συντάγματος ως συνόλου υποχρεωτικών κανόνων έχει μεγάλη πρακτική και τεράστια πολιτική σημασία που έχει εντοπιστεί από πολύ νωρίς. Η περίφημη ρήση του Γάλλου επαναστάτη αββά Sieyès ότι το «Σύνταγμα είναι ένα σύνολο υποχρεωτικών κανόνων, ειδ' άλλως δεν είναι τίποτε» («La constitution est un corps de lois obligatoires ou ce n' est rien»), την οποία δεν κουραζόταν να επαναλαμβάνει ο Μάνεσης αξιοποιώντας την εγγυητική της κυρίως σημασία³⁵, τονίζει ακριβώς αυτό το πράγμα: ότι το Σύνταγμα είναι πρωταρχικά ένα νομικό και άρα ένα δεσμευτικό κείμενο.

Και η δέσμευση αφορά κυρίως στην κρατική εξουσία, δεδομένου ότι οι συνταγματικοί κανόνες απευθύνονται και δημιουργούν υποχρεώσεις ευθέως και αμέσως στα όργανα της κρατικής εξουσίας αλλά μόνον έμμεσα στους πολίτες, τους οποίους εξοπλίζουν κυρίως με δικαιώματα κατά του κράτους.

Η τεράστια πλειονότητα των σύγχρονων κρατών διαθέτει ένα τέτοιο πανηγυρικό κείμενο, που είναι προικισμένο με ειδική νομική δύναμη και καθορίζει τον τρόπο με τον οποίο συγκροτείται και ασκείται η κρατική εξουσία, ανεξάρτητα από το κυβερνητικό σύστημα που εγκαθιδρύει και το κοινωνικό καθεστώς που η συνταγματική αυτή διάρθρωση της εξουσίας υπονοεί και στηρίζει. Σύνταγμα, με αυτή την τυπική έννοια, διαθέτουν και τα αυταρχικά και τα πλουραλιστικά πολιτικά συστήματα, οι υπό ανάπτυξη και οι βιομηχανικά αναπτυγμένες χώρες.

82 ΟΙ ΔΙΑΚΡΙΣΕΙΣ ΤΩΝ ΝΟΜΙΚΩΝ ΕΝΝΟΙΩΝ — Οι νομικές σημασίες του όρου Σύνταγμα είναι περισσότερες από μία και όχι μόνο δεν συμπίπτουν, αλλά και αντιπαρατίθενται

μεταξύ τους. Οι πιο διαδεδομένες είναι η *τυπική* και η *ουσιαστική*, χρήσιμες είναι ωστόσο η *σύνθετη*.

Έτσι ο όρος *Σύνταγμα* χρησιμοποιείται στο συνταγματικό δίκαιο με δύο κυρίως νομικές σημασίες³⁶: α) την *τυπική* και β) την *ουσιαστική*.

Ανάλογα με το αν εξετάζεται ο *τύπος* ή η *ισχύς*, με την οποία εμφανίζεται το *Σύνταγμα*, ή αν ερευνάται το περιεχόμενο των κανόνων του ή το αντικείμενο της ρύθμισης που καθιερώνεται, διακρίνουμε το *Σύνταγμα σε ουσιαστικό και τυπικό*.

β. Η τυπική έννοια του Συντάγματος

83 ΟΡΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΤΥΠΙΚΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΟΣ — Ως τυπικό *Σύνταγμα* νοείται ο γραπτός θεμελιώδης νόμος που έχει αυξημένη τυπική δύναμη σε σχέση με όλους τους άλλους νόμους του κράτους και που δεν μπορεί να τροποποιηθεί παρά με έναν ειδικό, δυσκολότερο απ' ό,τι οι κοινοί νόμοι, τρόπο που το ίδιο έχει ορίσει μέσω των διατάξεων της αναθεώρησής του.

Η τυπική έννοια του Συντάγματος προσκολλάται στη μορφή, στον τύπο ή στην ισχύ των συνταγματικών διατάξεων και αγνοεί το περιεχόμενο ή το αντικείμενό τους. Αναφέρεται στο γραπτό κείμενο και στις διαδικασίες με τις οποίες θεσπίζεται και καθόλου στην ουσία, στο αντικείμενο ή στους σκοπούς του. Έτσι στο τυπικό *Σύνταγμα* υπάγονται με βάση την ισχύ τους και μόνο τα εκατόν είκοσι άρθρα του ισχύοντος Συντάγματος ανεξάρτητα από το περιεχόμενό τους.

Τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα του τυπικού Συντάγματος είναι η γραπτή διατύπωσή του και η αυξημένη τυπική του δύναμη σε σχέση με τους κοινούς νόμους.

Το τυπικό *Σύνταγμα* είναι *γραπτό* και, κατά κανόνα, *αυστηρό* *Σύνταγμα*.

84 ΓΡΑΠΤΟ ΣΥΝΤΑΓΜΑ — Γραπτό, διότι οι κανόνες που περιέχει βρίσκονται αποτυπωμένοι σε ένα ή περισσότερα κείμενα, τα οποία έχουν πανηγυρικό χαρακτήρα και θεσπίζονται συνήθως με τρόπο συστηματικό σ' ένα ενιαίο συνταγματικό κείμενο. Στην ελληνική συνταγματική ιστορία ίσχυσε πάντα η αρχή του ενιαίου γραπτού Συντάγματος, διότι στο ίδιο κείμενο του Συντάγματος περιέχονταν τόσο οι ρυθμίσεις που αφορούσαν την οργάνωση του κράτους όσο και η κατοχύρωση των ατομικών δικαιωμάτων.

Το γραπτό *Σύνταγμα* αντιδιαστέλλεται προς το *άγραφο*.

Άγραφο είναι το *Σύνταγμα* του οποίου οι κανόνες είναι κυρίως εθιμικοί. Η οργάνωση και η λειτουργία των πολιτικών θεσμών βασίζεται σε πρακτικές, παραδόσεις και συνήθειες με μακρά διάρκεια και συνεχή επανάληψη, οι οποίες χαιρούν πολιτικής αποδοχής και συναίνεσης και επιβάλλονται γι' αυτό το λόγο και στους φορείς της κρατικής εξουσίας με τρόπο πειθαναγκαστικό, ως κανόνες εθιμικοί. Το σύστημα αυτό της συνταγματικής ρύθμισης εμφανίζεται αρχικά ευέλικτο και εξελίξιμο. Έτσι το *Σύνταγμα* διαθέτει η Μ. Βρετανία, αν και οι εθιμικοί κανόνες συμπληρώνονται με πράξεις γραπτές συνταγματικού περιεχομένου, όπως η *Magna Charta* του 1215, ο κατάλογος των δικαιωμάτων του 1689 κ.ά. Το βρετανικό *σύνταγμα* είναι κυρίως, αλλά όχι αποκλειστικά, εθιμικό.

85 ΑΥΣΤΗΡΟ Ή ΑΚΑΜΠΤΟ — Το τυπικό *Σύνταγμα* εκτός από γραπτό είναι κατά κανόνα και *αυστηρό*. *Αυστηρό* (ή *άκαμπτο*) είναι το *Σύνταγμα*, όταν δεν μπορεί να αναθεωρη-

θεί με τη συνήθη νομοθετική διαδικασία, όταν δηλαδή οι διατάξεις του δεν είναι δυνατόν να τροποποιηθούν παρά μόνον από ειδικό όργανο ή (και) με ειδική διαδικασία.

Τυπικά, γραπτά και αυστηρά υπήρξαν όλα τα ελληνικά Συντάγματα και βέβαια το ισχύον Σύνταγμα που ψήφισε το 1975 η Ε' Αναθεωρητική Βουλή και που αναθεώρησε η Στ' το 1986 και η Ζ' το 2001.

Η ξεχωριστή τυπική δύναμη των κανόνων του τυπικού Συντάγματος εκδηλώνεται κατ' αρχήν με τον διαφορετικό, σε σχέση με τους κοινούς νόμους, τρόπο θέσπισης και τροποποίησής τους. Οι κανόνες του τυπικού Συντάγματος τίθενται και τροποποιούνται είτε από ειδικό όργανο είτε με βάση ειδική διαδικασία είτε και από ειδικό όργανο και με ειδική διαδικασία.

Η αυστηρότητα επομένως του Συντάγματος εκδηλώνεται και εξασφαλίζεται με την ειδική, αυστηρή και πανηγυρική διαδικασία θέσπισης και τροποποίησής του, η οποία διαφέρει από την κοινή νομοπαραγωγική λειτουργία. Γι' αυτό και προϋποθέτει, αλλά και συνεπάγεται, διαχωρισμό της νομοθετικής από την αναθεωρητική εξουσία. Το όργανο που θέτει και τροποποιεί το Σύνταγμα είναι διαφορετικό από εκείνο που θέτει και τροποποιεί τους νόμους.

Στο άρθρο 110 του ισχύοντος Συντάγματος προβλέπεται ειδικό όργανο και ειδική διαδικασία για την αναθεώρησή του.

Ο βαθμός της αυστηρότητας ενός Συντάγματος ποικίλλει. Υπάρχουν Συντάγματα που είναι *απολύτως αυστηρά*, με την έννοια ότι δεν προβλέπουν ή και απαγορεύουν ρητά οποιαδήποτε αναθεώρηση, ή *σχετικά αυστηρά*, όταν δεν επιτρέπουν την αναθεώρηση πριν παρέλθει ορισμένος χρόνος από τη θέσπισή τους ή από την προηγούμενη αναθεώρησή τους, ή όταν απαγορεύουν την αναθεώρηση ορισμένων διατάξεών τους, που τις καθιστούν έτσι απολύτως άθικτες και απρόσβλητες (άρθρο 110 παρ. 1 του ισχύοντος Συντάγματος) από τη νομοθετική εξουσία, επειδή τις θεωρούν θεμελιώδεις.

Η αυστηρότητα του Συντάγματος θεμελιώνεται πάνω σε μια θεμελιώδη διάκριση, την οποία προϋποθέτει και συνεπάγεται ταυτόχρονα η ίδια: τη διάκριση μεταξύ «συντακτικής» και «συντεταγμένων εξουσιών», καθώς και μεταξύ «πρωτογενούς συντακτικής εξουσίας», εκείνης δηλαδή που θεσπίζει χωρίς περιορισμούς νέο Σύνταγμα, και «παράγωγης συντακτικής εξουσίας», εκείνης που αναθεωρεί το θεσπισμένο Σύνταγμα, όπως θα δούμε αναλυτικότερα στο οικείο κεφάλαιο.

86 Η ΤΥΠΙΚΗ ΥΠΕΡΟΧΗ ΤΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΟΣ Ή Η ΑΥΞΗΜΕΝΗ ΤΥΠΙΚΗ ΔΥΝΑΜΗ ΤΟΥ — Ο αυστηρός χαρακτήρας του Συντάγματος συνεπάγεται και συνεπιφέρει την τυπική υπεροχή των διατάξεών του έναντι των διατάξεων της κοινής νομοθεσίας. Η τυπική υπεροχή του εκφράζει και επιβεβαιώνει την υπερέχουσα, τυπικά και πολιτικά, θέληση της συντακτικής ή αναθεωρητικής εξουσίας, τη θέληση της κρατικής εξουσίας στην πρωταρχική και υπέρτατη εκδήλωσή της, όταν θέτει ή μεταβάλλει Σύνταγμα, όταν συντάσσεται δηλαδή Πολιτεία.

Το Σύνταγμα τοποθετείται για τον λόγο αυτό στην ανώτατη βαθμίδα της ιεραρχίας των κανόνων του δικαίου, έτσι ώστε καμία πράξη της συντεταγμένης Πολιτείας να μη μπορεί να το αγγίξει ή να το θίξει.

Καθιερώνεται άρα με το Σύνταγμα μια θεμελιώδους σημασίας διάκριση, που χαρακτηρίζει τον συνταγματισμό, μεταξύ τυπικού Συντάγματος, ως *θεμελιώδους νόμου* του κράτους,

και κοινού νόμου. Ο θεμελιώδης νόμος του κράτους διακρίνεται τυπικά από τον κοινό νόμο, που διαθέτει υποδεέστερη σε σχέση με εκείνον τυπική δύναμη.

Η πιο άμεση συνέπεια της αυστηρότητας ενός Συντάγματος είναι ότι τούτο καθίσταται τυπικά μεν απρόσβλητο από την κοινή νομοθετική διαδικασία, πολιτικά δε παραμένει άτρωτο από τη συγκυριακή πολιτική βούληση της εκάστοτε κοινοβουλευτικής πλειοψηφίας. Το Σύνταγμα τοποθετείται έτσι πάνω από τις κυβερνητικές μεταβολές και τις πολιτικές συγκυρίες, ενώ η αναθεώρησή του γίνεται μια σοβαρή και δύσκολη υπόθεση. Παρουσιάζει άρα μια ιδιαίτερη αντίσταση στις κατ' ιδίαν τις πολιτικές δυνάμεις και στις μεταβολές μιας αμφιρρέπουσας κοινής γνώμης. Η ανθεκτικότητά του αυτή οφείλεται στο γεγονός ότι το τυπικό Σύνταγμα συμπυκνώνει και τυποποιεί ό,τι θεωρήθηκε σε μια δοσμένη στιγμή *ουσιώδες και θεμελιακό* για την ύπαρξη και την αναπαραγωγή μιας πολιτικής κοινωνίας. Με το αυστηρό Σύνταγμα προστατεύονται οι αξίες που κρίθηκαν θεμελιώδεις από τη συντακτική εξουσία και απαράβιαστες από τις πολιτικές αποφάσεις μιας ευρύτατης συντακτικής πλειοψηφίας.

Αλλά η αυξημένη τυπική δύναμη του Συντάγματος ή η τυπική υπεροχή του εκδηλώνεται και με έναν άλλο τρόπο: υπέρκειται, ουσιαστικά και τυπικά, όλων των άλλων νόμων και πράξεων του κράτους, για τους οποίους αποτελεί το θεμέλιο και την αναγκαία τυπική προϋπόθεση, τον αναγκαίο όρο της ύπαρξής τους. Ολόκληρη η έννομη τάξη βασίζεται στο Σύνταγμα, απορρέει απ' αυτό σύμφωνα με μια διαδικασία αλυσιδωτής παραγωγής κανόνων δικαίου. Απ' αυτό αντλούν την ισχύ τους όλοι οι νόμοι του κράτους, με βάση αυτό το θεμελιώδες κείμενο παράγουν τα έννομα αποτελέσματά τους. Όλες οι κρατικές πράξεις (νόμοι και ατομικές διοικητικές πράξεις) ισχύουν και επιβάλλονται, επειδή έχουν εκδοθεί σύμφωνα με τη διαδικασία που προβλέπει το Σύνταγμα, και εφαρμόζονται, εφόσον και καθόσον το περιεχόμενό τους δεν αντίκειται σ' αυτό. Με αυτή την έννοια το Σύνταγμα τίθεται και λειτουργεί ως θεμέλιο και κριτήριο εγκυρότητας όλων των κρατικών πράξεων, αναδεικνύεται σε βασική παράμετρο της νομιμότητάς τους.

Τα δικαστήρια στην ελληνική έννομη τάξη οφείλουν να μην εφαρμόζουν διάταξη νόμου το περιεχόμενο της οποίας αντίκειται στο Σύνταγμα. Δικαιούνται και υποχρεούνται να ελέγχουν την ουσιαστική συμφωνία του νόμου προς το Σύνταγμα (93 παρ. 4 Σ).

Τα σύγχρονα Συντάγματα είναι όλα τυπικά και, λίγο ή περισσότερο, αυστηρά. Υπάρχουν ωστόσο και Συντάγματα τα οποία είναι ήπια.

87 Το Ήπιο Ή ΕΥΚΑΜΠΤΟ ΣΥΝΤΑΓΜΑ – ΟΡΙΣΜΟΣ — Ήπιο ή ελαστικό καλείται το Σύνταγμα που έχει την ίδια τυπική ισχύ με τους κοινούς νόμους και επομένως οι διατάξεις του μπορούν να τροποποιηθούν με την κοινή νομοθετική διαδικασία.

Ήπιο ήταν το Σύνταγμα της Ιταλίας του 1848, και φυσικά το άγραφο Σύνταγμα της Μ. Βρετανίας, που βασίζεται κυρίως σε εθιμικούς κανόνες.

Το ήπιο Σύνταγμα έχει το πλεονέκτημα ότι αναθεωρείται σχετικά εύκολα και, άρα, παρουσιάζει μια μεγαλύτερη ικανότητα προσαρμογής στις μεταβαλλόμενες κοινωνικές και πολιτικές συνθήκες. Το πλεονέκτημα όμως αυτό συνοδεύεται και από ένα σοβαρό μειονέκτημα, εφόσον οι ήπιες συνταγματικές διατάξεις είναι εκτεθειμένες στις πρόσκαιρες πολιτικές επιδιώξεις της εκάστοτε κυβερνητικής πλειοψηφίας.

Ιστορικά όμως έχει αποδειχτεί ότι τα ήπια Συντάγματα είναι πιο ανθεκτικά στο χρόνο και στις πολιτικές μεταβολές απ' ό,τι τα αυστηρά: η πολιτική παράδοση, τα πολιτικά ήθη, η

κοινή γνώμη αποδεικνύονται συχνά αποτελεσματικότεροι εγγυητές της καθεστηριχίας πολιτικής τάξης απ' ό,τι οι τυπικές διατάξεις του Συντάγματος. Κλασικό παράδειγμα η Μ. Βρετανία, όπου το εθιμικό Σύνταγμα παρουσιάζει μια αξιοθαύμαστη ανθεκτικότητα αλλά και προσαρμοστικότητα, πολύ μεγαλύτερη από τα Συντάγματα άλλων χωρών.

Σε αντίθεση με το ήπιο, το αυστηρό Σύνταγμα παρουσιάζει μεν τυπικά μεγαλύτερη ανθεκτικότητα στις πολιτικές μεταβολές, είναι όμως περισσότερο ευάλωτο στις αναθεωρήσεις που δεν συντελούνται άλλωστε πάντα με την προβλεπόμενη από το Σύνταγμα διαδικασία. Δημιουργεί εξάλλου την ψευδαίσθηση ότι με την αλλαγή του τυπικού σκηηνικού θα μεταβληθούν αυτόματα τα δρώμενα επί σκηνης και θα διευκολυνθεί η αλλαγή των δρώντων προσώπων. Συμβαίνει όμως το αντίθετο.

γ. Η ουσιαστική έννοια του Συντάγματος

- 88 ΟΡΙΣΜΟΣ** — Στον ορισμό του τυπικού Συντάγματος, που έχει τη μεγαλύτερη πρακτική νομική σημασία, σταθήκαμε και εξετάσαμε τη μορφή, τον τύπο, την τυπική δύναμη των συνταγματικών διατάξεων και αγνοήσαμε το κανονιστικό τους περιεχόμενο, αδιαφορήσαμε για το αντικείμενο που ρυθμίζουν.

Στον ορισμό του ουσιαστικού Συντάγματος, αντίθετα, προτάσσεται το περιεχόμενο των διατάξεων και αγνοείται η μορφή και η τυπική δύναμή τους. Η ουσιαστική έννοια του Συντάγματος προσπερνά τη μορφή και πηγαινει κατευθείαν στο αντικείμενο ή στο περιεχόμενο της συνταγματικής ρύθμισης.

Ως σύνταγμα, με την ουσιαστική του όρου έννοια, θα πρέπει αρχικά, με βάση τα όσα έχουν ήδη προηγηθεί, να νοήσουμε *το σύστημα των αρχών και κανόνων που, ανεξάρτητα από την τυπική τους δύναμη και την αποτύπωσή τους ή μη στο κείμενο του τυπικού Συντάγματος, διέπουν την οργάνωση ενός συγκεκριμένου κράτους.*

Οι κανόνες του ουσιαστικού συντάγματος καθορίζουν ειδικότερα τη μορφή του πολιτεύματος, τη συγκρότηση και τις αρμοδιότητες των άμεσων κρατικών οργάνων (του εκλογικού σώματος, της Βουλής, της Κυβέρνησης, των Δικαστηρίων), τις μεταξύ τους σχέσεις, τις σχέσεις κράτους-ατόμων ή ακόμη τις σχέσεις της εθνικής έννομης τάξης με τη διεθνή. Προσδιορίζοντας τη μορφή του πολιτεύματος οριοθετούν και περιορίζουν παράλληλα την υπέρτατη εξουσία του κράτους, που ενσαρκιώνει ο Λαός, απέναντι στην ελευθερία και στην ιδιοκτησία των πολιτών.

- 4** ΑΠΟ ΤΗΝ ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΤΗΣ ΚΡΑΤΙΚΗΣ ΕΞΟΥΣΙΑΣ ΣΤΙΣ ΘΕΜΕ-ΛΙΩΔΕΙΣ, ΡΥΘΜΙΣΤΙΚΕΣ ΑΡΧΕΣ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΣΥΜΒΙΩΣΗΣ — Η διεύρυνση, την εποχή του κοινωνικού κράτους, της δημόσιας σφαίρας σε βάρος της ιδιωτικής και η έντονη παρέμβαση του κράτους σ' όλους τους τομείς της κοινωνικής διαβίωσης καταγράφηκαν, ήδη από την εποχή του μεσοπολέμου, στο περιεχόμενο των σύγχρονων Συνταγμάτων³⁷ και συμπαρέσυραν διευρύνοντας την και την ύλη του Συνταγματικού Δικαίου. Η τελευταία υπερέβη τα όρια της κρατικής εξουσίας και άγγιξε τα καταστατικά θεμέλια και τη συνολική ρύθμιση της κοινωνικής συμβίωσης. Έτσι, με την ιστορική εμφάνιση του παρεμβατικού και κοινωνικού κράτους, το

κράτος ανέλαβε να εκπληρώσει διάφορους σκοπούς κοινωνικού ή οικονομικού χαρακτήρα, να διαμορφώσει και να ασκήσει πολιτικές σε όλους τους τομείς της κοινωνικής συμβίωσης. Οι σκοποί αυτοί αποτυπώθηκαν στα Συντάγματα και έγιναν συνταγματικές επιταγές, που δέσμευαν και κατηύθυναν ως προς το περιεχόμενό τους την κρατική δράση.

Το κράτος από εγγυητής της ασφάλειας, της ζωής και της περιουσίας των ατόμων, μέσα από την οριοθέτηση και τον περιορισμό της κυριαρχίας, έγινε συντελεστής αλλαγών και παράγων βασικός του μετασχηματισμού της κοινωνίας.

Εξάλλου, η ανάγκη αναγωγής στις θεμελιώδεις, ρυθμιστικές αρχές της κοινωνικής συμβίωσης για μια έλλογη ρύθμιση των εννόμων κοινωνικών σχέσεων και για μια δίκαιη επίλυση των δικαστικών διαφορών, οι οποίες ανακύπτουν από διενέξεις που αφορούν κυρίως τις ιδιωτικές έννομες σχέσεις, άλλαξε τον προσανατολισμό και το περιεχόμενο της ύλης του Συνταγματικού Δικαίου: από την οργάνωση και τον περιορισμό της κρατικής εξουσίας το κέντρο βάρους μετατοπίστηκε, στρέφοντας το ενδιαφέρον του μελετητή και σε ό,τι χαρακτηρίζεται κάθε φορά θεμελιώδες και πρωταρχικό για την έννομη ρύθμιση της κοινωνικής διαβίωσης.

Η ύλη του Συνταγματικού Δικαίου διαχύθηκε στο σύνολο των εννόμων σχέσεων και διευρύνθηκε συμπεριλαμβάνοντας πια τις θεμελιώδεις και κατευθυντήριες αρχές, που διέπουν την οργάνωση της κοινωνικής συμβίωσης και εξασφαλίζουν την πολιτική ενότητα της κοινωνίας³⁸ και τη συνοχή της έννομης τάξης. Υπερέβη άρα τη στενή έννοια του κράτους και αγκάλιασε την Πολιτεία συνολικά, ως ενότητα κοινωνίας και εξουσίας, κατά την χαρακτηριστική έκφραση του Τσάτσου³⁹.

5 Ο ΔΙΠΛΑΣΙΑΣΜΟΣ ΤΟΥ ΣΔ: ΤΟ ΣΥΝΤΑΓΜΑ ΤΩΝ ΕΞΟΥΣΙΩΝ ΚΑΙ ΤΟ ΣΥΝΤΑΓΜΑ ΤΩΝ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ — Στην ύλη του Συνταγματικού Δικαίου υπάγεται πλέον και η μελέτη κάθε θεμελιώδους αρχής που διέπει και συνέχει τις δημόσιες ή ιδιωτικές έννομες σχέσεις και εκφράζει κοινά αποδεκτές αξίες της κοινωνικής συμβίωσης. Αναφέρεται ειδικά στη βασική, υποκειμενική κατάσταση του ατόμου μέσα στην κοινωνία, στη σχέση του με τους άλλους καθώς και στην προστασία συλλογικών, δημόσιων αγαθών που σχετίζονται με την οικονομία, την παιδεία, το περιβάλλον, την υγεία, την ασφάλιση, τη ζωή κλπ. του ανθρώπου. Η προστασία τους παίρνει τη μορφή είτε ενός «θεμελιώδους δικαιώματος» είτε μιας «θεμελιώδους αρχής ή αξίας». Με αυτή τη νομική επένδυση βρίσκουν συνταγματική στέγη και ιδιαίτερη προστασία η ελευθερία του προσώπου, η ισότητα, η αξιοπρέπεια, η κοινωνική αλληλεγγύη, η οικογένεια, η ισότητα των δύο φύλων, ο σεβασμός της προσωπικότητας και της ιδιωτικής ζωής, ο σεβασμός του περιβάλλοντος, η βιώσιμη ανάπτυξη κ.ά. Έτσι η συνταγματική ύλη διευρύνεται και αγκαλιάζει ό,τι κρίνεται θεμελιώδες και καταστατικό για μια οργανωμένη πολιτικά κοινωνική συμβίωση, είτε αυτό ανάγεται στην οικονομία, στην εργασία, στην εκπαίδευση και την οικογένεια, είτε αφορά την ανθρώπινη ζωή, την υγεία ή το περιβάλλον, φθάνοντας μέχρι τις έρευνες της γενετικής και την προστασία του ατόμου από τις χρήσεις της πληροφορικής κ.ά., ανεξάρτητα αν οι έννομες σχέσεις, που καλύπτονται, είναι ιδιωτικές ή δημόσιες.

Με τη διεύρυνση αυτή, η ύλη του Συντάγματος διπλασιάζεται και βρίσκεται να συμπεριλαμβάνει, πρώτα, τους κανόνες οργάνωσης των συνταγματικών εξουσιών και των αρμοδιοτήτων των άμεσων οργάνων του κράτους. Το τμήμα αυτό αντιστοιχεί στο καλούμενο οργανωτικό μέρος του Συντάγματος και μπορεί να αποκαλείται το *Σύνταγμα των εξουσιών*. Ο μετασχηματισμός όμως του φιλελεύθερου κράτους δικαίου σε κοινωνικό

κράτος δικαίου διαφοροποίησε την αρχική σχέση συντάγματος και ελευθεριών. Τα δικαιώματα και οι ελευθερίες των ατόμων και των πολιτών αναζήτησαν και αυτά μια ειδική, ρητή και εκτεταμένη καταστατική αναγνώριση. Δημιούργησε έτσι σταδιακά το Σύνταγμα των δικαιωμάτων⁴⁰. Το τελευταίο περιλαμβάνει τις θεμελιώδεις αρχές που διέπουν τις σχέσεις του ατόμου με το κράτος καθώς και τις σχέσεις των ατόμων μεταξύ τους. Πλάι στο «σύνταγμα του κράτους» ορθώνεται, λοιπόν, το «σύνταγμα των δικαιωμάτων» και διεκδικεί μια ισότιμη με εκείνο θέση στο συνταγματικό στερέωμα. Με άλλες λέξεις, η «πολιτική» αρχή της «δημοκρατίας» καλείται «επίσημα» να συνυπάρξει οργανωμένα και αρμονικά με την «αστική» αρχή της «ελευθερίας», διαμορφώνοντας αυτό που ο C. Schmitt ονομάζει «μικτό σύνταγμα»⁴¹ και οι σύγχρονοι πολιτειολόγοι αποκαλούν «συνταγματική δημοκρατία», δηλαδή ένα πολίτευμα στο οποίο η δύναμη της πολιτικής κυριαρχίας *μετριάζεται*⁴², υποκείμενη όχι μόνο σε διαδικαστικούς αλλά και σε ουσιαστικούς κανόνες δικαίου, χάριν της δικαιοκρατικής επιταγής του ίσου σεβασμού των θεμελιωδών δικαιωμάτων όλων των μελών του κοινωνικού συνόλου.

Το Σύνταγμα και μαζί του το Συνταγματικό Δίκαιο έχουν απαγκιστρωθεί από τον ασφυκτικό και αποκλειστικό εναγκαλισμό του με το κράτος και την κρατική εξουσία, και αναζητούν νέες εστίες γονιμοποίησης της ρυθμιστικής τους ενέργειας στο σύνολο της κοινωνικής συμβίωσης και της έννομης τάξης, καλύπτοντας και καθοδηγώντας τόσο τις δημόσιες όσο και τις ιδιωτικές έννομες σχέσεις⁴³, με τρόπο ώστε να διασφαλίζεται η ενότητα και η συνοχή της πολιτικής κοινωνίας.

94 Ο ΔΙΕΥΡΥΜΕΝΟΣ ΟΡΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΟΥΣΙΑΣΤΙΚΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΟΣ — Ως ουσιαστικό Σύνταγμα θα μπορούσε, με την ευρεία του όρου έννοια να οριστεί το σύστημα των θεμελιωδών αρχών και κανόνων, που, ανεξάρτητα από την τυπική τους δύναμη και την ενσωμάτωσή τους ή μη στο τυπικό Σύνταγμα:

είτε καθορίζουν την οργάνωση, τις λειτουργίες ή τις πολιτικές ενός συγκεκριμένου κράτους (ή μιας Πολιτείας) ·

είτε ορίζουν την καταστατική και αυτόνομη υποκειμενική θέση του προσώπου μέσα στην Πολιτεία κατοχυρώνοντας τα θεμελιώδη δικαιώματά του ·

είτε διέπουν τη ρύθμιση των εννόμων σχέσεων που προκύπτουν από την άσκηση των δικαιωμάτων και των ελευθεριών.

Έτσι, τρία είναι τελικά τα διακριτά αντικείμενα των κανόνων του ουσιαστικού συντάγματος: α) η οργάνωση της συγκρότησης και της άσκησης των εξουσιών και των λειτουργιών μιας Πολιτείας, β) η αναγνώριση των θεμελιωδών δικαιωμάτων και ελευθεριών του προσώπου και γ) η διάπλαση των θεμελιωδών αρχών που πρέπει να διέπουν την έννομη ρύθμιση των κοινωνικών σχέσεων, οι οποίες προκύπτουν από την άσκηση των ατομικών και την απόλαυση των κοινωνικών δικαιωμάτων.

Αυτό που επιδιώκεται με τους κανόνες και τις αρχές του ουσιαστικού Συντάγματος (ή του Συνταγματικού Δικαίου) είναι τελικά από τη μια μεριά η εξασφάλιση με την καθοδήγηση των θεμελιωδών αρχών μιας ασφαλούς και συνεκτικής ρύθμιση της κοινωνικής συμβίωσης⁴⁴, και από την άλλη η οργάνωση της πολιτικής ενότητας της κοινωνίας με την εγκατάσταση θεσμών που κάνουν τη διαδικασία της πολιτικής ενοποίησής της σταθερή και διαρκή.

δ. Η σύνθετη έννοια του Συντάγματος

95 ΣΕ ΑΝΤΙΠΑΡΑΘΕΣΗ ΜΕ ΤΗΝ ΤΥΠΙΚΗ — Από τα προηγούμενα συνάγεται, ωστόσο, ότι, παρόλο που η σημασία του ουσιαστικού Συντάγματος διευρύνεται και ανταγωνίζεται

την πρακτική αξία της αυξημένης τυπικής δύναμης του τυπικού Συντάγματος, γεγονός παραμένει πως οι δύο αυτές όψεις του συνταγματικού φαινομένου συμπλέκονται και συνήθως συμπλέουν.

Γι' αυτό και ο Μάνεσης θεωρεί ως την πιο ολοκληρωμένη έννοια του Συντάγματος τη σύνθετη, τυπική και ουσιαστική μαζί: *Σύνταγμα είναι, για τον Μάνεση, το κείμενο που έχει, ως θεμελιώδης νόμος, αυξημένη τυπική δύναμη και στο οποίο περιέχονται οι θεμελιώδεις αρχές και οι κανόνες που «διέπουν κατά βάση τη συγκρότηση και την άσκηση της κρατικής εξουσίας και της εν γένει κοινωνικής συμβίωσης διασφαλίζοντας την πολιτική ενότητα μιας δεδομένης κοινωνίας»⁴⁵.*

II. ΣΗΜΑΣΙΑ ΚΑΙ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΕΣ ΤΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΟΣ

A. Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΣΗΜΑΣΙΑ ΤΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΟΣ

99 ΓΕΝΙΚΑ — Μελετώντας την ιστορική εξέλιξη του συνταγματισμού και αναλύοντας την πολιτειακή πρόσληψη του Συντάγματος διακρίναμε ορισμένες θεσμικές στιγμές του. Ανακεφαλαιώνοντας μπορούμε να πούμε ότι με το Σύνταγμα:

α) *δημιουργείται ένα κράτος και διακηρύσσεται πανηγυρικά η εθνική του ανεξαρτησία και η πολιτική του ταυτότητα*·

β) *συντάσσεται και οργανώνεται η κρατική εξουσία και μορφοποιείται το πολίτευμα της χώρας με τον προσδιορισμό της ύπατης Αρχής, που είναι ο λαός ή το έθνος, στην οποία ανήκει η «κυριαρχία»*·

γ) *περιορίζεται και αντισταθμίζεται η κρατική εξουσία με τη θεσμοποίησή της, με τη νομική δηλαδή μορφοποίησή της και την εμφάνισή της μέσα από θεσμούς απρόσωπους και αντικειμενικούς*·

δ) *ταυτόχρονα υποτάσσεται η άσκησή της σε σταθερούς και πάγιους κανόνες δικαίου και σε αντικειμενικές διαδικασίες (δικαιοκρατία)*·

ε) *με τον τρόπο αυτό η κρατική εξουσία εξορθολογίζεται και νομιμοποιείται*⁴⁶ στα μάτια των κυβερνωμένων.

Ξεχωρίζουν έτσι και μπορούν να σχηματοποιηθούν τρεις βασικές θεσμικές λειτουργίες ενός Συντάγματος: *η εγγυητική, η νομιμοποιητική, και η συμβολική.*

a. Η εγγυητική του λειτουργία

100 ΓΕΝΙΚΑ ΕΠΙΓΥΗΣΗ ΑΠΕΝΑΝΤΙ ΣΤΗΝ ΚΡΑΤΙΚΗ ΕΞΟΥΣΙΑ — Οι αντιλήψεις για το Σύνταγμα και τη σημασία του διαφέρουν, όπως είδαμε, από εποχή σε εποχή και από πολιτικό σύστημα σε πολιτικό σύστημα. Στον πυρήνα όμως κάθε συνταγματικής θεωρίας, στην καρδιά του συνταγματισμού, βρίσκεται μια πρωταρχική όσο και αζεπέραστη ιστορικά ιδέα: *η εγγυητική*⁴⁷, την οποία υπερασπίστηκε ο Αριστόβουλος Μάνεσης με θεωρητική και έμπρακτη συνέπεια⁴⁸. Το Σύνταγμα συνιστά πριν απ' όλα και πάνω απ' όλα ένα κανονιστικό σύστημα εγγυήσεων κατά της κρατικής αυθαιρεσίας και υπέρ της ατομικής και πολιτικής ελευθερί-

ας⁴⁹. Με τη δημιουργία του συνταγματικού κράτους και την τήρηση της συνταγματικής νομιμότητας η κρατική εξουσία *περιορίζεται και ελέγχεται*: εγκαθιδρύονται μηχανισμοί αντιστάθμισης των εξουσιών και αμοιβαίου ελέγχου τους, και διασφαλίζονται νομικά οι εξουσιαζόμενοι απέναντι στους εξουσιάζοντες με την αναγνώριση συνταγματικών ελευθεριών.

101 Η ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΑΠΟΣΤΟΛΗ ΤΟΥ ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΗ ΜΕ ΤΗΝ ΕΓΓΥΗΤΙΚΗ — Τα σύγχρονα Συντάγματα δεν εξαντλούν ωστόσο το περιεχόμενό τους, όπως είδαμε, στην οργάνωση και οριοθέτηση της δράσης της κρατικής εξουσίας. Δεν εγγυώνται απλώς την αυτονομία του ατόμου απέναντι στο κράτος, ώστε οι σχετικές προστατευτικές συνταγματικές διατάξεις να πρέπει να ερμηνεύονται αποκλειστικά ως περιορισμοί και άμυνα κατά της εξουσίας και να αποκλείουν κάθε διεύρυνση της κρατικής δικαιοδοσίας. Τα Συντάγματα του κοινωνικού κράτους δικαίου θέτουν παράλληλα και στόχους ή σκοπούς συνταγματικούς αναθέτοντας στο κράτος να τους εκπληρώσει και να τους πραγματοποιήσει μέσω των πολιτικών που εφαρμόζει.

102 ΕΓΓΥΗΣΗ ΑΠΕΝΑΝΤΙ ΣΤΗΝ ΠΑΝΟΠΤΙΚΗ ΕΞΟΥΣΙΑ — Την αξία των συνταγματικών εγγυήσεων υπέρ της ελευθερίας ανακαλύπτουν, τέλος, στη σημερινή εποχή οι εξουσιαζόμενοι, εξαιτίας της τρομακτικής ανάπτυξης των νέων τεχνολογιών, η χρήση των οποίων από τους ισχυρούς και πλούσιους απειλεί την ιδιωτική ζωή και την προσωπικότητα των ατόμων, και τείνει να καταπνίξει εκδηλώσεις ατομικής και κοινωνικής αυτονομίας. Σήμερα, που οι διεθνείς και εθνικοί εξουσιαστικοί μηχανισμοί απειλούν μόνιμα ως πανοπτικό τέρας τις ατομικές και συλλογικές ελευθερίες των ατόμων, και θέτουν σε δοκιμασία τους θεσμούς του κράτους δικαίου, αναβιώνει η πρωταρχική αποστολή του Συντάγματος: μέσο αμύνης και προστασίας κατά της εξουσίας και της κρατικής αυθαιρεσίας, και όργανο διασφάλισης της κοινωνικής αυτονομίας και της προσωπικής ασφάλειας.

β. Η νομιμοποιητική του λειτουργία

104 ΣΤΑΘΕΡΟΠΟΙΗΣΗ ΚΑΙ ΠΑΓΙΟΠΟΙΗΣΗ ΣΧΕΣΕΩΝ ΕΞΟΥΣΙΑΣ — Πέρα όμως και ανεξάρτητα από τον περιορισμό και την οριοθέτηση της κρατικής εξουσίας το Σύνταγμα επιτελεί και μιαν άλλη λειτουργία, παράλληλα με την εγγυητική, τη *νομιμοποιητική*⁵⁰.

Η πρωταρχική αυτή πράξη οργάνωσης και τάξης *παγώνει και σταθεροποιεί, πρώτα*, μια καθορισμένη μορφή οργάνωσης εξουσίας, τυποποιώντας και αποκρυσταλλώνοντας τις εγκατεστημένες σχέσεις εξουσίας και ιδιοκτησίας.

105 Η ΔΙΑΔΙΚΑΣΤΙΚΗ ΝΟΜΙΜΟΠΟΙΗΣΗ — *Νομιμοποιεί* έπειτα με τους θεσμούς που ιδρύει και τις διαδικασίες που καθιερώνει την εξουσία στη συνείδηση των εξουσιαζομένων, εκμαιεύοντας τη συναίνεσή τους, την προσχώρησή τους στη συνταγματική τάξη που εγκαθίσταται. Η συνταγματικά οργανωμένη εξουσία εμφανίζεται έτσι στα μάτια τους «ορθή» και «δίκαιη», εφόσον υπακούει σε απρόσωπους κανόνες δικαίου και λειτουργεί μέσα

από πάγιους θεσμούς και αντικειμενικές διαδικασίες. Η «διαδικαστική» αυτή νομιμοποίηση της εξουσίας τείνει να γίνει η κυρίαρχη σήμερα μορφή νομιμοποίησης, γι' αυτό και αυτά ακόμη τα αυταρχικά καθεστώτα σπεύδουν, μόλις εγκατασταθούν, να θεσπίσουν «Σύνταγμα», με απώτερο σκοπό τη δικαιολόγηση και την αποδοχή της ύπαρξής τους. Τυπικό παράδειγμα της σπουδής αυτής αποτελεί η στρατιωτική δικτατορία της 21ης Απριλίου 1967, η οποία θέσπισε δύο συνταγματικά κείμενα, ένα το 1968 και ένα το 1973.

Αίτημα πρωταρχικό του συνταγματισμού αναδεικνύεται, έτσι, η τήρηση του Συντάγματος, ο σεβασμός των συνταγματικών διαδικασιών και κανόνων ανεξάρτητα από το περιεχόμενό τους και τους σκοπούς που υπηρετούν. Κατά την αντίληψη αυτή νομιμοποιημένη δεν είναι μόνον η περιορισμένη και αντιπροσωπευτική εξουσία, η εξουσία που ασκείται μέσα από ένα σύστημα θεσμικών ανασχέσεων και πολιτικών εξισορροπήσεων, και η οποία στηρίζεται στη συναίνεση των κυβερνωμένων, αλλά η εξουσία που είναι θεσμοποιημένη μέσα από μια θεμελιώδη τάξη, που καθορίζει τις διαδικασίες και τους όρους της συγκρότησης και της άσκησης της. Ο σεβασμός της συνταγματικής νομιμότητας έχει αναχθεί στις μέρες μας σε αξία πρωταρχικής σημασίας, σε αυτοσκοπό του σύγχρονου συνταγματικού κράτους, και, κατά συνέπεια, σε πρωταρχικό *νομιμοποιητικό τίτλο* κάθε εξουσίας. Γι' αυτό η παραβίαση και, πολύ περισσότερο, η κατάλυση της συνταγματικής νομιμότητας δρουν αρνητικά και απονομιμοποιητικά για τους παραβάτες ή τους βιαστές της .

γ. Η συμβολική του λειτουργία

107 Η ΙΔΕΑΤΗ ΑΝΑΠΑΡΑΣΤΑΣΗ ΜΙΑΣ ΠΟΛΙΤΕΙΑΣ — Η νομιμο-ποιητική λειτουργία του Συντάγματος συμπλέκεται με και επι-καθορίζεται από μίαν άλλη λειτουργία, παραγνωρισμένη από τους νομικούς, εξίσου όμως σημαντική και απαραίτητη για τη λειτουργία των θεσμών και τη διαμόρφωση της συνταγματικής πρακτικής: *τη συμβολική*. Το Σύνταγμα, εκτός από νόμος του κράτους, είναι και ένα κείμενο που *αναπαριστά ιδεατά*, με μίαν ελλειπτική νομική γλώσσα, την πολιτική οργάνωση της κοινωνίας και που καταγράφει τις *συλλογικές πολιτικές αξίες* (ελευθερία, ισότητα, δικαιοσύνη, αλληλεγγύη, δημοκρατία, κράτος δικαίου κ.ά.), τις οποίες συμμαρρίζονται οι μετέχοντες σε αυτήν.

Με την ιδιότητά του αυτή συνθέτει ένα *σταθερό σημείο συμβολικής αναφοράς* για την αξιολόγηση και τη δικαιολόγηση της συνταγματικής πρακτικής που ακολουθούν τα κρατικά όργανα, και συγκροτεί παράλληλα ένα *συμβολικό πεδίο* διεξαγωγής πολιτικών αντιδικιών, ιδεολογικών αντιπαραθέσεων ή και νομικών αμφισβητήσεων μεταξύ πολιτικών ομάδων, ατόμων και διαδίκων. Ο διακηρυκτικός χαρακτήρας του συνταγματικού κειμένου μαζί με την έκδηλη πολιτική του καταγωγή είναι τα στοιχεία που το μεταβάλλουν σε *ιδεολογική δεξαμενή άντλησης* πολιτικών επιχειρημάτων από τις πολιτικές και κοινωνικές δυνάμεις με σκοπό την ενίσχυση και τη δικαιολόγηση των θέσεών τους. Δεν συγκροτεί άρα απλώς ένα ιδεολογικό πεδίο της κομματικής αντιπαραθέσεως, αλλά τροφοδοτεί παράλληλα με ιδέες και νομικά επιχειρήματα τον πολιτικό διάλογο και την ιδεολογική διαπάλη.

Τα πολιτικά υποκείμενα των συνταγματικών διατάξεων στέκονται απέΔημιούργημα μιας *πολιτικής τελετουργίας*, που μοιάζει με πολιτική ιεροτελεστία, το Σύνταγμα παράγει και αναπαράγει, με τους εθνικούς και πολιτικούς συμβολισμούς που εγκολλώνεται, συνήθειες, πρακτικές και συμπεριφορές, που έχουν εγγραφεί στο συλλογικό πολιτικό υποσυνείδητο ενός λαού.

108 ΣΥΜΒΟΛΟ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΝΟΤΗΤΑΣ ΚΑΙ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑΣ — Συμβολίζει, κατ' αρχήν, την *πολιτική ενότητα και ταυτότητα* μιας δεδομένης πολιτικής κοινωνίας και αναπαριστά με τρόπο τυπικό και με μορφή κανονιστική την εθνική και κρατική της υπόσταση.

Λειτουργεί ως έμβλημα εθνικής ανεξαρτησίας και πολιτικής ταυτότητας, όπως ο εθνικός ύμνος και η σημαία, και διατηρεί μια υποδόρια σχέση επικοινωνίας με τις πολιτικές πεποιθήσεις, τις δοξασίες και τα ιδεώδη ενός λαού. Φορτίζεται για το λόγο αυτό με εντυπωσιακή συμβολική αποτελεσματικότητα και γίνεται για κάθε πολιτική κοινωνία τόσο απαραίτητο, ώστε άρχοντες και αρχόμενοι το αντιμετωπίζουν σαν *κείμενο ιερό και απαραβίαστο*.

Η συμβολική του σημασία καλλιεργείται βέβαια και ενισχύεται από τους ειδικούς, τους συνταγματολόγους, οι οποίοι ως άλλοι ιεροδάντες, που κατέχουν τα μυστικά ενός ιερού κειμένου, το ερμηνεύουν με περισσή αυθεντία εκφέροντας λόγο κωδικοποιημένο και οιονεί εκκλησιαστικό.

Η συμβολική αναπαράσταση των όρων ύπαρξης και λειτουργίας της κρατικής εξουσίας πλάθει, είναι αλήθεια, μιαν εικόνα της πολιτείας, που απέχει μεν από την πραγματικότητα, αφού την εξωραΐζει και την εξιδανικεύει, μιαν εικόνα όμως που μπορεί και επιδρά στην ίδια την πολιτική κοινωνία αποτελεσματικά, αφού τη συνέχει και τη συγκροτεί συμβολικά. Την αναπαριστά στην ενότητά της και συμβάλλει στη συγκρότηση και τη διαρκή αναπαραγωγή της. Μιαν εικόνα που τρέφεται διαρκώς από τις διακηρύξεις και τις εξαγγελίες του συνταγματικού κειμένου, όπως της δημοκρατικής αρχής («όλες οι εξουσίες πηγάζουν από τον λαό»), του σεβασμού της αξίας του ανθρώπου, της ελεύθερης ανάπτυξης της προσωπικότητας, της αντιπροσωπευτικής αρχής («οι βουλευτές αντιπροσωπεύουν το έθνος»), της διάκρισης των εξουσιών κ.ά. Το Σύνταγμα προσλαμβάνεται από τα υποκείμενα ως κείμενο ιερό και απαραβίαστο, που περιέχει εξαγγελίες και υποσχέσεις μαγικές.

109 ΠΡΟΙΚΙΣΜΕΝΟ ΚΥΡΙΩΣ ΜΕ ΔΥΝΑΜΗ ΥΠΟΒΟΛΗΣ ΚΑΙ ΟΧΙ ΕΠΙΒΟΛΗΣ — Πολλές από τις διατάξεις του Συντάγματος έχουν εξάλλου χαρακτηριστικά επαγγελίας, υπόσχονται μιαν άλλη Πολιτεία, διαφορετική από αυτήν που ζούμε καθημερινά, πιο δίκαιη, πιο ίση και πιο ελεύθερη. Η ιδεατή απεικόνιση του κράτους το προικίζει *με δύναμη υποβολής*, προτού ακόμη εκδηλωθεί η *δύναμη επιβολής του*. Η αποτελεσματική ισχύς του Συντάγματος δεν οφείλεται έτσι στον καταναγκασμό που εμπεριέχει το ίδιο ή στις κυρώσεις που τυχόν συνεπάγεται η παραβίαση των κανόνων του —άλλωστε οι συνταγματικοί κανόνες δεν περιέχουν κυρώσεις—, αλλά στην κοινή πεποίθηση που δημιουργείται ότι με τη θέσπισή του διασφαλίζεται μια ειρηνική και δίκαιη πολιτική συμβίωση και ότι ικανοποιούνται μύχιοι πόθοι και βασικές επιθυμίες των πολιτών. *Η συμμόρφωση στους κανόνες του είναι περισσότερο αποτέλεσμα του συμβολισμού που αποπνέουν και ακτινοβολούν ή της πίστης που εμπνέουν οι εξαγγελίες του παρά του εξαναγκασμού που επιβάλλουν οι επιταγές του*.

B. Η ΝΟΜΙΚΗ ΣΗΜΑΣΙΑ ΤΟΥ

110 Η ΤΥΠΙΚΗ ΥΠΕΡΟΧΗ ΤΟΥ — Η νομική σημασία του Συντάγματος βρίσκεται, κατά την κρατούσα άποψη, συμπυκνωμένη στην έννοια του τυπικού Συντάγματος. Το κείμενο του Συντάγματος θεωρείται προικισμένο με μια μοναδική τυπική ιδιότητα, που το διαφοροποιεί από όλες τις άλλες νομικές πράξεις: διαθέτει *αυξημένη τυπική δύναμη* και

εμφανίζει απέναντι σε όλους τους νόμους και σε όλες τις κρατικές πράξεις μια *τυπική υπεροχή*. Για το λόγο αυτό *υπέγκειται τυπικά* των κοινών νόμων και δεν μπορεί να θιγεί ή να προσβληθεί από καμία κρατική απόφαση. Βρίσκεται κυριολεκτικά στο απυρόβλητο των πράξεων και των αποφάσεων των κρατικών οργάνων.

Μέσα από τη νοηματική, μάλιστα, αναπαράσταση της ιεραρχικής δομής των κανόνων δικαίου, το Σύνταγμα καταλαμβάνει την ανώτατη βαθμίδα στην ιεραρχία, στηρίζοντας και προσδίδοντας κύρος και ισχύ σε όλους τους κανόνες των κατωτέρων βαθμίδων και κυρίως στους τυπικούς νόμους. Από αυτό αντλούν την ισχύ τους και σ' αυτό αναφέρονται τελικά όλες οι κρατικές πράξεις και οι νόμοι του κράτους, για να θεμελιώσουν την ισχύ τους και να δικαιολογήσουν τον δεσμευτικό τους χαρακτήρα και την αποτελεσματική εφαρμογή τους. Το Σύνταγμα είναι άλλωστε εκείνο που καθορίζει τη διαδικασία παραγωγής τους καθώς και τους όρους της ισχύος και της τροποποίησής τους. Αποτελεί το θεμέλιο της έννομης τάξης, το ύπατο στήριγμα όλων των κανόνων δικαίου.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

¹. ΑΡΙΣΤΟΒΟΥΛΟΣ Ι. ΜΑΝΕΣΗΣ, *ΣυντΔίκ.*, τόμ. Ι, Σάκκουλας, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 137.

². ΔΗΜΗΤΡΗΣ Θ. ΤΣΑΤΣΟΣ, *ΣυντΔίκ.*, τόμ. Α', Αντ. Σάκκουλας, Αθήνα 1994, σ. 187/188.

³. Βλ. σχετικά και ΑΡ. ΜΑΝΕΣΗ, *ΣυντΔίκ.*, σ. 189.

⁴. Βλ. MARIO DOGLIANI, *ό.π.*, σ. 21 επ. και 111 επ.

⁵. Εκτενέστερα, για τις εννοιολογικές αυτές διακρίσεις, Μ. DOGLIANI, *ό.π.*, σ. 18-21.

⁶. Για τη σύλληψη του Συντάγματος ως «θεμελιώδους κανόνα», ως «μορφής πολιτεύματος» και ως «αρχής της κανονιστικής λειτουργίας», τρεις όψεις του που αντιστοιχούν σε τρεις διαφορετικές, λογικά, στιγμές του, βλ. τις περιεκτικές σκέψεις του FRANCO MODUGNO, «Il concetto di costituzione», *Scritti in onore di C. Mortati*, τόμ. Ι, Giuffrè, 1977, σ. 199-240.

⁷. C. SCHMITT, *Théorie de la Constitution*, σ. 132: «Το κράτος δεν έχει Σύνταγμα δυνάμει του οποίου να σχηματίζει και να πραγματοποιεί τη θέλησή του, αλλά το κράτος είναι Σύνταγμα ... Το κράτος παύει να υπάρχει όταν το Σύνταγμα, δηλαδή αυτή η ενότητα και τάξη, παύσει να υπάρχει. Το Σύνταγμα είναι η ψυχή του, η συγκεκριμένη του ζωή, η ατομική του ύπαρξη».

⁸. Βλ. σχετικά CL. KLEIN, «Pourquoi écrit-on une Constitution», *1789 et l'invention de la constitution* (επιμ. Μ. Troper και L. Jaume), Bruylant, LGDJ, 1994, σ. 89-99.

⁹. Γ. ΚΑΣΙΜΑΤΗ, σε «Ερμηνεία του Συντάγματος», Άρθρο 1Σ, Κράτος και Σύνταγμα στο άρθρο 1, αρ. περιθ. 72, Εκδ. Αντ. Σάκκουλα, 1999.

¹⁰. Βλ. σχετικά ΓΙΑΝΝΗ ΔΡΟΣΟΥ, *Δοκίμιο ελληνικής συνταγματικής θεωρίας*, Αντ. Σάκκουλας, 1996, σ. 24-38 (28).

¹¹. Τα σχετικά χωρία είναι του ΙΩΑΝΝΗ ΚΟΚΚΩΝΗ, *Περί πολιτειών. Περί των εις σύνταξιν και συντήρησιν αυτών και περί πολιτικής κυβερνήσεως*, τόμ. Α', σελ. 356, 357, όπως παρατίθενται στη μονογραφία του ΓΙΑΝΝΗ ΔΡΟΣΟΥ, *ό.π.*, σ. 25.

¹². Σ. ΣΤΡΕΪΤ, *Πολιτικόν Δίκαιον*, Αθήναι 1893, Μέρος δεύτερον, 87α'-88β', όπως παρατίθεται από τον Γ. ΔΡΟΣΟ, *ό.π.*, σ. 32.

¹³. Η έννοια του Συντάγματος ταυτίζεται με την έννοια της Πολιτείας και του Πολιτεύματος στο θεωρητικό σχήμα που προτάσσει ο καθηγητής Δ. ΤΣΑΤΣΟΣ, *ΣυντΔίκ.*, σ. 185.

¹⁴. Ν.Ι. ΣΑΡΙΠΟΛΟΣ, 1851, σ. 87.

¹⁵. Για την ιστορική εξέλιξη του συνταγματισμού και της ιδέας του Συντάγματος βλ. από ελληνική βιβλιογραφία αντί πολλών: ΑΡ. ΜΑΝΕΣΗ, *ΣυντΔίκ.*, 1981, σ. 137-140 · ΔΗΜ. ΤΣΑΤΣΟΣ, *ΣυντΔίκ.*, 1994, Α', σ. 179-182 · και ΑΝΤ. ΜΑΝΙΤΑΚΗ, «Συνταγματικό Δίκαιο: ο λόγος της εξουσίας και ο αντίλογός του», *Αρμ.*, 1985, σ. 1-10.

¹⁶. Για τις τρεις διαφορετικές συνταγματικές παραδόσεις της Βρετανίας, της Αμερικής και της Γαλλίας βλ. τη μελέτη του ULRICH K. PREUSS, «The Political Meaning of Constitutionalism», *Constitutionalism, Democracy and Sovereignty: American and European Perspectives* (επιμ. R. Bellamy), Avebury, Ashgate, 1996, σ. 18-23.

¹⁷. Βλ. κυρίως: Κ. LOEWENSTEIN, *Political Power and the Governmental Process*, The University of Chicago Press, Chicago-London 1965, σ. 29-31, 34-37, 124-125 · ANDRÁS SAJÓ, *Limiting Government, An Introduction to Constitutionalism*, Central European University Press, Budapest 1999, σ. 1-16 · και ΑΝΤ. ΜΑΝΙΤΑΚΗ, *Συνταγματικό Δίκαιο*, 1987, σ. 8-10.

¹⁸. Βλ. UL. K. PREUSS, *ό.π.*, σ. 17 επ. · DARIO CASTIGLIONE, «The Political Theory of the Constitution», *Political Studies*, 1996, σ. 417-435.

¹⁹. Βλ. ΑΡ. ΜΑΝΕΣΗ, *Εγγυήσεις τηρήσεως του Συντάγματος*, τόμ. Ι, 1956, Θεσσαλονίκη, σ. 9 επ. · ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Το Συνταγματικό Δίκαιο ως τεχνική της πολιτικής ελευθερίας*, Θεσσαλονίκη 1962.

²⁰. Το χαρακτήρα του Συντάγματος κυρίως ως «μηχανισμού ελέγχου της εξουσίας» ή και ως «σύστημα φρένων ή ανασχέσεων στην εξουσία» τονίζουν κλασικοί συγγραφείς, όπως Κ. LOEWENSTEIN, *Political Power and the Governmental Process*, *ό.π.* και C. FRIEDRICH, *La démocratie constitutionnelle*, Paris 1958, σ. 66 επ. Το Σύνταγμα ως μηχανισμό περιορισμού και οριοθέτησης της κρατικής εξουσίας και περιστολής της κρατικής αυθαιρεσίας είδε και ο ΑΡ. ΜΑΝΕΣΗΣ, *Εγγυήσεις τηρήσεως του Συντάγματος*, Θεσσαλονίκη 1956, τόμ. Ι. σ. 76 και *Σύνταγμα ως τεχνική της πολιτικής ελευθερίας*, Θεσσαλονίκη 1962, σ. 15 επ.

²¹. Για την πολιτική σημασία και τη λειτουργία των Συνταγμάτων στις διάφορες ιστορικές περιόδους και σε διαφορετικά πολιτικά συστήματα βλ. τις περιεκτικές μελέτες των UL. K. PREUSS, *ό.π.*, σ. 11-27, και D. CASTIGLIONE, *ό.π.*, σ. 417-435.

²². Για μια περιεκτική παρουσίασή της βλ. ΑΡ. ΜΑΝΕΣΗ, *ΣυντΔίκ.*, 1980, σ. 128-139, καθώς και ΑΝΤ. ΜΑΝΙΤΑΚΗ, *Συνταγματικό Δίκαιο*, τόμ. Ι, Σάκκουλας, Θεσσαλονίκη, σ. 8 επ. · και από την ξένη βιβλιογραφία, P. BISCARETTI DI RUFFIA και ST. ROZMARYN, *La Constitution comme loi fondamentale dans les états de l'Europe occidentale et dans les états socialistes*, LGDJ, 1966, σ. 9 επ.

²³. Βασικός εκπρόσωπος του δημοκρατικού συνταγματισμού στη δεκαετία του '80 στην Αμερική είναι ο JOHN HART ELY (*Democracy and Distrust: A Theory of Judicial Review*, Cambridge, Mass. 1981), ο οποίος υπερασπίστηκε απένα-

ντι στον διευρυνόμενο παρεμβατισμό του συνταγματικού δικαστή στην πολιτική ζωή μια διαδικαστική αντίληψη περί δημοκρατίας.

²⁴. ΑΝΤ. ΜΑΝΙΤΑΚΗ, *Συνταγματικό Δίκαιο*, 1987, σ. 8-9 · ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Συνταγματικό Δίκαιο: ο λόγος της εξουσίας και ο αντίλογός του», ό.π., σ. 2-6.

²⁵. Βλ. μεταξύ πολλών ΑΝΤ. SPADARO, ό.π., σ. 30 και πιο κάτω.

²⁶. Βλ. από ελληνική βιβλιογραφία κυρίως ΑΛ. ΣΒΩΛΟΥ, *ΣυντΔίκ.*, σ. 83-84, ο οποίος θεωρεί ως συνταγματικό κράτος εκείνο στο οποίο αναγνωρίζεται η πολιτική και ατομική ελευθερία, δηλαδή: «αφ' ενός η διακυβέρνηση των ανθρώπων διά της ίδιας θελήσεως, ο άμεσος ή έμμεσος αυτοπροσδιορισμός του λαού, αφ' ετέρου δε η ελευθερία του ατόμου απέναντι στο κράτος» (σ. 3-4). Από την αλλοδαπή μεταξύ άλλων UL. K. PREUSS, *The Political Meaning of Constitutionalism*, ό.π., 11-25, και RIC. BELLAMY, ό.π., σ. 436-456 .

²⁷. NEIL MACCORMICK, «Constitutionalism and Democracy», στο *Theories and concepts of politics*, (επιμ. R. Bellamy), Manchester University Press, 1993, σ. 124-147 (131).

²⁸. ΓΙΑΝΝΗ ΔΡΟΣΟΥ, ό.π., σ. 39.

²⁹. ΓΙΑΝΝΗ ΔΡΟΣΟΥ, ό.π., σ. 138-147 · σημειώνει εμφαντικά ότι «η πολιτική και συνταγματική ιστορία της Ευρώπης συνδέθηκε αναπόσπαστα με την κατασκευή του συνταγματικού πολιτεύματος στην Ελλάδα και με την ενσωμάτωσή της σε αυτό» (σ.142) · Η εισαγωγή του συνταγματικού προτύπου συνυφίνεται με την εισαγωγή των θεσμών και κανόνων λειτουργίας του, αλλά και με την εισαγωγή των θεωρητικών κατασκευών που το δικαιολογούν» (σ. 143). Η μαζική παραπομπή στα νόματα της Ευρώπης και της Αμερικής συνδυάζεται με παραπομπές στους αρχαίους Έλληνες «με τρόπο ώστε να συγχωνεύονται σε ενιαίο χρόνο –το παρόν– και σε ενιαίο χώρο –την Ελλάδα– το παρελθόν και το παρόν, το εδώ και το αλλού, το εμείς και οι άλλοι» (σ. 146).

³⁰. Ν.Ι. ΣΑΡΗΠΟΛΟΥ, ό.π., 1851, σ. 37.

³¹. Ν.Ι. ΣΑΡΗΠΟΛΟΥ, ό.π., σ. 46.

³². Ν.Ι. ΣΑΡΗΠΟΛΟΥ, 1874, 260.

³³. Για το Σύνταγμα με την ιδανική του όρου έννοια βλ. ΑΛ. ΣΒΩΛΟΥ, *ΣυντΔίκ.*, σ. 83.

³⁴. Βλ. εκτενέστερα ΑΝΤΩΝΗ ΜΑΝΙΤΑΚΗ, «Η νομική φύση και ο πολιτικός χαρακτήρας της ερμηνείας του Συντάγματος», *ΤοΣ*, 1985, σ. 476-496 (= *Ερμηνεία του Συντάγματος και λειτουργία του πολιτεύματος*, Αντ. Σάκκουλας, Αθήνα 1996, σ. 37-60).

³⁵. Βλ. παρουσίαση και ιστορική ανάλυση της σημασίας της φράσης αυτής στο ΑΠ. ΠΑΠΑΤΟΛΙΑΣ, «Από την ιστορία μιας φράσης στη γενεαλογία μιας έννοιας», *Χαρμόσυνο Αριστόβουλου Μάνεση*, τόμ. II, Αντ. Σάκκουλας, 1998, σ. 344-381.

³⁶. Για τη διάκριση αυτή βλ. κυρίως ΑΡ. ΜΑΝΕΣΗ, *ΣυντΔίκ.*, 1981, σ. 143 · ΑΛ. ΣΒΩΛΟΥ, *ΣυντΔίκ.*, 1934, σ. 79, επ. · ΔΗΜ. ΤΣΑΤΣΟΥ, *ΣυντΔίκ.*, τόμ. Α', 1994, σ. 187-190 · και Κ. ΜΑΥΡΙΑ, *ΣυντΔίκ.*, τόμ. I, σ. 158-163. Για τον ορισμό γενικά και τη σημασία της νομικής έννοιας του Συντάγματος βλ. και JEAN FRANÇOIS AUBERT, «La Constitution, son contenu, son usage», *Revue de droit Suisse*, 1992, σ. 20 επ.

³⁷. Βλ. πιο κάτω στο κεφάλαιο για το Σύνταγμα.

³⁸. Βλ. εκτενέστερα κεφάλαιο 2. Τη διεύρυνση της ύλης του Συνταγματικού Δικαίου έχει αποδεχτεί πάντως και ο ΑΡΙΣΤΟΒΟΥΛΟΣ ΜΑΝΕΣΗΣ, ο οποίος πλάι στο παραδοσιακό αντικείμενο του κλάδου αυτού έχει προσθέσει και τη μελέτη των κανόνων που «διέπουν την εν γένει κοινωνική συμβίωση κατοχυρώνοντας την πολιτική ενότητα μιας δεδομένης κοινωνίας» (*Συνταγματικό Δίκαιο*, 1981, σ. 151). Ο καθηγητής ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΤΣΑΤΣΟΣ, εξάλλου, θεωρώντας, όπως είδαμε, ως αντικείμενο της συνταγματικής ρύθμισης τη δομή και τις λειτουργίες της πολιτείας, προσδίδει σ' αυτήν τέτοιο νόημα, ώστε περιλαμβάνει «τόσο το παραδοσιακό εξουσιαστικό φαινόμενο, όσο και το κοινωνικό φαινόμενο ως τις δύο βασικές εκφάνσεις του συνολικού φαινομένου της οργανωμένης κοινωνικής συμβίωσης των ανθρώπων» (*Συνταγματικό Δίκαιο*, 1985, σ. 39, 60).

³⁹. Ο όρος Πολιτεία έχει εδώ τη σημασία που αποδίδει σε αυτόν ο ΔΗΜ. ΤΣΑΤΣΟΣ, ο οποίος ακολουθώντας τη διδασκαλία του πατέρα του, Θεμ. Τσάτσου, (*Εισαγωγή εις το Πολιτειακόν Δίκαιον*, 1928), την ορίζει ως το «συνολικό πολιτικό φαινόμενο της οργανωμένης συμβίωσης» (*ΣυντΔίκ.*, 1994, σ. 109, 111).

⁴⁰. Ο ΑΛ. ΣΒΩΛΟΣ (*ΣυντΔίκ.* σ. 83-84) σημειώνει ότι η ιδανική έννοια του Συντάγματος περιλαμβάνει δύο μέρη : «το έν ενσαρκώνει την αρχήν της ελευθερίας του ατόμου και της δικαιοκρατίας, το δε άλλο ωρισμένον τύπον πολιτεύματος προς πραγμάτωσιν της πολιτικής ελευθερίας».

⁴¹. C. SCHMITT, *Verfassungslhere*, κεφ. 16, σ. 336-39 (της γαλλικής έκδοσης), και σ. 265-267 (της ιταλικής).

⁴². Σχετικά με τη λειτουργία της συνταγματικής δικαιοσύνης ως μέσου «μετριασμού» της εξουσίας του κράτους βλ. και M. Fromont, ό.π., σ. 2.

⁴³. Βλ. σχετικά ΑΝΤ. ΜΑΝΙΤΑΚΗ. «Η επίδραση του Συντάγματος στις ιδιωτικές έννομες σχέσεις», *Χαριστήρια Ι. Δεληγιάνη, Επιστημονική Επετηρίδα Τμήματος Νομικής*, τ. 3/Δ, Θεσσαλονίκη 1992, σ. 247-284 · ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Η τριενέργεια, μια περιττή για την ελληνική έννομη τάξη έννοια*, *Χρονικά Ιδρύματος Μαργακοπούλου*, εκδ. Σάκκουλας, Αθήνα 1991, σ. 289-

⁴⁴. Για την ενοποιητική λειτουργία του Συντάγματος βλ. αντί άλλων ΑΡ. ΜΑΝΕΣΗ, ΣυντΔίκ., σ. 173 επ., και ΔΗΜ. ΤΣΑΤΣΟΥ, ΣυντΔίκ., σ. 183.

⁴⁵. ΑΡ. ΜΑΝΕΣΗ, ό.π., σ. 151.

⁴⁶. Βλ. ΑΝΤ. ΜΑΝΙΤΑΚΗ, «Συνταγματικό Δίκαιο: ο λόγος της εξουσίας και ο αντίλογός του», *Αρμ.*, 1985, σ. 1-10· και Κ. ΔΟΥΖΙΝΑ, Μεταξύ απολογίας και ουτοπίας, Συνταγματισμός και κριτική θεωρία, Σάκκουλα, 1986.

⁴⁷. Αρχικά στο έργο του επί Υψηγεία *Αι Εγγυήσεις τηρήσεως του Συντάγματος*, Θεσσαλονίκη 1956, και λίγο αργότερα στο ενακτήριο μάθημά του, *Το Συνταγματικόν Δίκαιον ως τεχνική της πολιτικής ελευθερίας*, Θεσσαλονίκη 1962, ανάτυπο (= Συνταγματική θεωρία και Πράξη, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 11 επ., 21 και 59). Την εγγυητική «αντιεξουσιαστική», όπως την αποκαλεί, σύλληψη του Συντάγματος και γενικότερα τον «εγγυητισμό» της συνταγματικής σκέψης του Μάνεση αναλύει ο Γ. ΣΩΤΗΡΕΑΝΗΣ στη διαυγή μελέτη του «Ο αντιεξουσιαστικός λόγος του Αριστόβουλου Μάνεση», *Χαρμόσυνο Αριστόβουλου Μάνεση*, εκδ. Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 198. Την εγγυητική λειτουργία του Συντάγματος στο έργο του Μάνεση τονίζει και ο ΧΡ. ΤΣΑΪΤΟΥΡΙΔΗΣ στην εξαντλητική μελέτη του «Οι κρατούντες, οι εξουσιαζόμενοι, το κράτος δικαίου. Μια κριτική προσέγγιση στις βασικές υπο-θέσεις του έργου του Αριστόβουλου Μάνεση», στον ίδιο συλλογικό τόμο, σ. 197-228 (214, 222).

⁴⁸. Τον σύνθετο χαρακτήρα της σκέψης του Μάνεση, η οποία πέρα από τον τυπικό εγγυητισμό περιέχει στον πυρήνα της τη Δημοκρατία ως δυνατότητα συλλογικού αυτοπροσδιορισμού, βλ. την ωραία ανάλυση του Δ. ΤΣΑΤΣΟΥ, «Το Συνταγματικό Δίκαιο ως τεχνική της πολιτικής ελευθερίας. Αφετηρίες και στιγμές στη σκέψη του Αριστόβουλου Μάνεση», στο *Χαρμόσυνο Αριστόβουλου Μάνεση*, τόμ. Ι, εκδ. Σάκκουλα, 1994, σ. 51-61.

⁴⁹. Η πολιτική ελευθερία με τη στενή του όρου έννοια ταυτίζεται με την πολιτική συμμετοχή και τον συλλογικό αυτοπροσδιορισμό. Δεν ταυτίζεται δηλαδή με την άμυνα κατά της εξουσίας, όπως συμβαίνει με την ατομική ελευθερία. Τη σημασία του Συντάγματος ως τεχνικής της δημοκρατικής εξουσίας επισημαίνει εύστοχα ο Γ. ΔΡΟΣΟΣ αναλύοντας το έργο του Αρ. Μάνεση: «Το Συνταγματικό Δίκαιο ως τεχνική της δημοκρατικής άσκησης της εξουσίας στο έργο του Αριστόβουλου Μάνεση», *Χαρμόσυνο ...*, ό.π., σ. 278-283. Για τον Δρόσο το «Συνταγματικό Δίκαιο δεν μπορεί να είναι μόνο το δίκαιο της ελευθερίας έναντι των εξουσιαζόντων, πρέπει να είναι και το δίκαιο της δημοκρατικής εξουσίας».

⁵⁰. Βλ. μεταξύ πολλών: ΑΡ. ΜΑΝΕΣΗ, ΣυντΔίκ., 1981, σ. 74 επ.· Α.Ι.Δ. ΜΕΤΑΧΑΣ, *Constitution et légitimité existentielle*, Aix-en- Provence 1970.